

www.urduchannel.in

مشاہیر نسواں

مولانا مقصود احمد بھوپالی

اردو چینل

www.urduchannel.in

سیرتِ نبویہ

یعنی مشاہیر نسوان

جس میں اسلامی دور کی ممتاز اور مشہور عورتوں کے

علمی مذہبی اور اخلاقی کارنامے مستند کتابوں سے لیکر
بیان ہوئے ہیں۔ یہ سبق آموز تذکرے اصلاحِ معیشت و

تعمیرت کا بہت کچھ قیمتی مواد اپنے اندر رکھتے ہیں۔

مسلمانوں کی قومی نسوانی زندگی کے لئے

ایک اطمینان بخش ضروری ہے۔

مولانا مقصود احمد صاحب بھوپالی
از (پہلی کتاب)

مبشر صدیق بکڈ پوائنٹ آبا پارک کھنویہ شائع کیا

دُعا

اسلامی دنیا کے استحکام اور بقا میں جہان اور حالات وابستہ ہیں۔ وہ ان مذہبی بنیاد بھی اس لوہان عالیشان کو مضبوط بنائے ہوئے ہے۔ سچ ہے کہ دنیا میں مذہب ہی ایک ایسی چیز ہے جو ایک طرف تو تمدن، ایشائیتکی، اور تہذیب کی رونق ہے اور دوسری طرف روحانیت کی ایسی دلپند اور دلکش تعلیم دے رہا ہے کہ جس سے تہذیب حاضرہ کی بے اعتدالیوں کا کافی۔ سدباب ہو جائے۔ مسلمانوں کی خوش قسمتی ہے کہ ان کے لٹریچر کی عام رفتار میں۔ مذہبی کتابیں بھی ضرور نظر آتی ہیں۔ اور ہر سال ان میں اضافہ ہوتا رہتا ہے۔ ان کتابوں کے پڑھنے والوں کی تعداد خود کتنی ہی کم کیوں نہ ہوتا، ہم احساس عام ضرور ہے اور اسلامی لٹریچر کی کثرت ایک نئے مستغنی المزاج لوگوں کی نگاہوں کو اپنی طرف کھینچ لے گی۔

جو کتاب سوقت پیش کی جاتی ہے گو وہ صفحات کے لحاظ سے ضخیم نہ ہو لیکن اپنی جامعیت کے لحاظ سے ضرور اہمیت رکھتی ہے اور مجھے امید ہے کہ وہ قدر دانوں میں قدر کی نظر سے دیکھی جائے گی۔

اس موضوع پر دو ایک کتابیں جدید لٹریچر میں لکھیں ان میں رطب ویابس، مفروضات موضوعات کا نظریہ ذخیرہ اس قدر موجود ہے جس نے اصل واقعات میں بھی شک و شبہ کے خیالات پیدا کر دیے ہیں۔ اس لیے ضرورت تھی کہ ایک چھوٹی سی کتاب (ہینڈ بک) اصل واقعات پر روشنی ڈالے اور جس میں روایت اور ایت کا کافی لحاظ رکھا گیا ہو۔

مسلمان خواتین کے لئے یہ کتاب بہت مفید ہے اور اس قسم کی مذہبی کتابوں کی ان کے لئے بہت ضرورت ہے۔ اور ان کے مطالعہ کی میز پر اس قسم کی کتابیں لازمی ہیں۔

مجھے یقین ہے کہ مسلم خواتین اس کتاب سے کہ جس میں اہم رسالت کی صنف نازک کی مبارک
بیش بہتینوں کا نام ہے۔ اخلاق و اخلاص، خودداری، استبازی، صداقت گوئی۔ حق پرستی،
حیرت انگیز جرأت، شجاعت، دلیری، تمدن، معاشرت، خانہ داری کی اہم ذمہ داری،
محنت و جانفشانی، عدل و انصاف، ایثار و نفس، خدا ترسی، شوہر کی اطاعت و فرمانبرداری،
شوہر سے محبت۔ اولاد کی تعلیم و تربیت، ادب و تعظیم، تکریم، شاعرانہ تخیلات، غرض کہ ہر قسم
کے سبب آموز حالات مستند و آیات مختلف تواریخ معتبرہ سے اخذ کر کے درج کئے گئے ہیں۔
استفادہ حاصل کر کے دعائے خیر سے یاد کریں گی۔ وَمَا لَوْ فِیْ حِجْرٍ اِلَّا بِاللّٰهِ

خاکسار

مقصود احمد

بھوپال۔ ۵ فروری ۱۹۲۵ء

حضرت زینب رضی اللہ عنہا

نام { جناب سول خدا سرد عالم صلوات اللہ علیہ وسلم کی سب سے بڑی صاحبزادی کا نام زینبؓ ہے جو ماہ آبی میں شہید ہوئیں، اُن کی نسبت حضرت عائشہؓ آنحضرت صلعم کا ارشاد نقل کرتی ہیں کہ آپ نے فرمایا دوہ میری سب سے اچھی لڑکی تھی جو میری محبت میں ستانی لگی، اُن کی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبدالمطلب بن ہاشم بن تہمی بن جہنوم نے سب سے پہلے تصدیق رسالت کی اور جب اُن کے فضائل و مناقب اس قدر ہیں کہ اُمّت مسلمہ میں اُن کا وہی مرتبہ ہے جو اُمّت ماضیہ میں حضرت مریمؑ کا، الزعم کا قول ہے کہ سب صاحبزادیوں میں یہ بڑی صاحبزادی تھیں اس میں کوئی اختلاف نہیں، اور وہ لوگ اختلاف کرتے ہیں وہ صحیح نہیں اور نہ قابل توجہ ہے، ابا اگر اختلاف ہے تو اسل میں کہ اولاد رسول صلعم میں اولاً حضرت زینبؓ پیدا ہوئیں یا حضرت قاسم، علمائے نسب کے ایک گروہ کا قول ہے کہ اول حضرت قاسم پیدا ہوئے اُن کے بعد حضرت زینبؓ، اب گلبی کہتے ہیں کہ پہلے زینبؓ پیدا ہوئیں پھر قاسم، بہر حال سب صاحبزادیوں میں حضرت زینبؓ سب سے بڑی ہیں۔

ولادت { جنّت سے دس سال قبل پیدا ہوئیں اسوقت آنحضرت صلعم کی عمر شریف تین سال کی تھی حضرت زینبؓ کے حالات طفولیت کا کتب تواریخ میں کہیں پتہ نہیں چلتا اس لیے اُن کا حال زمانہ شادی سے قبل ہی کیا جاتا ہے۔

نکاح { آنحضرت صلعم کی صاحبزادیوں میں سب سے پہلے حضرت زینبؓ کی شادی کسی میں قبل نبوت اُن کے حقیقی خالہ زاد بھائی ابوالعاص (ملقب بلقیط) بن بصر بن عبدالمطلب بن نجاش بن مناف کے ساتھ ہوئی جو حضرت خدیجہؓ کی حقیقی بہن ہالہ بنت خویلد کے بیٹے تھے۔ حضرت زینبؓ کے چہرے میں منجملہ دیگر سامان کے ایک عقیق مینی کا بار تھا جو حضرت خدیجہؓ نے دیا تھا چونکہ عقیق مینی کا ہر ایک خاصا ہم واقعہ سے تعلق رکھتا ہے اس لیے اُس کے بیان

لے ذوقانی جو الہی تریبہ حضرت زینبؓ سے طبقات صفحہ ۳۲۲ ایضاً، صفحہ ۳۲۳ ایضاً، صفحہ ۳۲۴ ایضاً،

(عام حالات) میں درج کیا جائے گا۔

اسلام

جب آنحضرت صلعم منصب نبوت پر فائز ہوئے تو حضرت زینبؓ بھی سلام لے آئیں، اور اپنے شوہر ابوالعاص کے سلام لانے سے پہلے مدینہ کی طرف ہجرت کی۔

عام حالات

چونکہ ابوالعاص شرک میں مبتلا تھے جو جب احکام اسلامی زدوحین میں تفریق کی ضرورت تھی کہ چونکہ آنحضرت صلعم اس وقت مکہ میں مغلوب تھے اور کوئی اسلامی قوت موجود نہیں تھی، کفار کی ایذا رسانی کا بازار گرم تھا، اشاعت اسلام کا کام ابتدائی حالت میں تھا غرض کہ یہ ایک پُر آشوب زمانہ تھا اسلئے آنحضرت صلعم نے مصلحتاً زوجین میں تفریق نہیں فرمائی تھی۔

اشاعت اسلام کے ساتھ کفار کی زبردست مخالفت بھی روز بروز بڑھتی جاتی تھی، آنحضرت صلعم کو تکلیف دینے کا کوئی طریقہ ایسا نہ تھا جو انھوں نے اختیار نہ کیا ہو، سنجھ اور ایذا رسانی کے ایک طریقہ یہ بھی اختیار کیا کہ قریش کے چند لوگوں نے ابوالعاص کو مجبور کیا کہ وہ حضرت زینبؓ کو طلاق دیدیں اور بجائے انکے قریش کی کسی لڑکی سے عقد کر لیں لیکن انھوں نے انکار کر دیا یہی وجہ تھی کہ آنحضرت صلعم ان کی قرابت کو اچھا خیال فرمائے اور زوجین کے باہمی تعلقات ارتباط اور شریفانہ طرز عمل کی اکثر تعریف فرماتے تھے۔

حضرت زینبؓ کی محبت و ایثار کا ایک خاص واقعہ یہ ہے کہ نبوت کے تیرہویں سال جب آنحضرت صلعم نے مکہ معظمہ سے ہجرت فرمائی تو حضرت زینبؓ اپنی خسرا ل میں بھٹیں اور ابوالعاص مشرکین کے ہمراہ جنگ بدر میں شریک تھے، عبداللہ بن خیر بن بعلان نے زمرہ اسارے میں ابوالعاص کو بھی گرفتار کیا۔ اس گرفتاری کی جزا اہل مکہ کو پہنچی تو اہل مکہ نے اپنے قیدیوں کی رہائی کے لیے فدیہ بھیجا، حضرت زینبؓ بھی اپنے دیور عمر بن ربیع کو بی بی ہار (جو ان کی والدہ خدیجہؓ نے بوقت چہنر دیا تھا) دیکر روانہ کیا، رسول صلعم کی خدمت میں وہ ہار پیش کیا گیا، آنحضرت صلعم اُس کو دیکھ کر مغموم و محزون ہوئے اور رقت طاری ہو گئی، حضرت خدیجہؓ کی یاد تازہ ہو گئی رحم آگیا پھر آپ نے لوگوں سے فرمایا کہ اگر تم لوگ مناسب خیال کرو تو زینبؓ کے قیدی کو رہا کرو اور اُس کا ہار بھی دہاں کر دو لوگوں نے عرض کیا کہ ہم لوگ سب و چشم تعمیل حکم کے لیے تیار ہیں۔

۱۔ طبقات صحیحہ ۲/۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵،

دہرا کر دیئے گئے اور وہ بار بھی واپس کر دیا گیا۔

لیکن چونکہ سب قیدی فدیہ پر چھوڑے گئے تھے اور یہ اخلاق و انصاف اور شانِ نبوت کے خلاف
 ہوتا کہ ابوالعاص بغیر کسی فدیہ کے رہا کیئے جاتے ایسے ابوالعاص کا فدیہ صرف یہ قرار دیا گیا کہ وہ مگر پونچھ کر
 حضرت زینبؓ کو مدینہ بھیج دین۔

حضرت زینبؓ کے لانے کے لئے ابوالعاص کے ہمراہ حضرت زید بن حارثہ کو روانہ کیا اور ہدایت
 کی کہ تم بطن یا حج میں پھیرے رہنا جب زینبؓ وہاں آجاہیں تو ان کو اپنے ہمراہ لیکر مدینہ چلے آنا۔
 چنانچہ ابوالعاص نے مکہ پہنچ کر حضرت زینبؓ کو اپنے چھوٹے بھائی کنانہ کے ساتھ مدینہ جانے کی
 اجازت دی حضرت زینبؓ جب سامانِ سفر کی تیاری میں مشغول تھیں تو ہند بنت عتبہ ان کے
 پاس آئیں اور کہا یا نبوتِ محمد صلی اللہ علیہ وسلم کیا تم اپنے باپ کے پاس جا رہی ہو، حضرت زینبؓ نے کہا قہار
 تو ایسا ارادہ نہیں ہے آگے جو خدا کو منظور ہو، ہند نے کہا بہن اس پوشیدگی کی کیا ضرورت ہے اگر
 تم واقعی جا رہی ہو تو کچھ زاد راہ یا اور کسی چیز کی ضرورت ہو تو بے تکلف کہہ دو میں خدمت کرنے کیلئے
 حاضر ہوں، ہندہ کی اس ہمدردی و غمخواری سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ ابھی تک طبقہ انصوان میں
 عداوت و دشمنی کا وہ زہر ملا اثر نہیں پھیلا تھا جو مدون میں برائت گر چکا تھا حضرت زینبؓ فرماتی
 ہیں کہ ہند جو کچھ کہہ رہی تھیں وہ سچے دل سے کہہ رہی تھیں اگر مجھے کسی چیز کی فی الواقع ضرورت ہوتی
 تو وہ غالباً ضرور پورا کرتیں لیکن وقت کی مصلحت سے انکار کر دیا۔

غرض جب سامانِ سفر سے فارغ ہو گئیں تو اپنے دیور کنانہ ابن ربیع کے ساتھ اونٹ پر سوار ہو کر
 روانہ ہوئیں۔ چونکہ کفار کا غلبہ تھا اور ان کے توہم کا خوف تھا اس لئے ان کے دیور کنانہ ابن
 ربیع نے اپنے ساتھ ترکش اور کمان وغیرہ بھی رکھ لیا جب وہ لوگ روانہ ہوئے تو قریش میں
 گھلبلی پھیل گئی۔ اور ان کی گرفتاری کی فکر ہوئی چنانچہ قریش کی ایک جماعت ان کے جست
 میں نکلی۔ اور مقام ذی طوی میں ان دونوں کو گھیر لیا اس جماعت میں ہبار بن اسود (جو حضرت خدیجہ
 کے چچا زاد بھائی کے لڑکے تھے اور اس شے سے حضرت زینبؓ کے مامون ہوئے) اور ایک دوسرا
 شخص بھی تھا دونوں میں سے کسی ایک نے حضرت زینبؓ پر حملہ کیا وہ اونٹ سے زمین پر گر پڑیں

وہ حاملہ تھیں ان کا عمل ساقط ہو گیا چورت بھی زیادہ آئی (مہار بن سو دی اس سبجا حرکت پر فتح مکہ کے دن آنحضرت صلعم نے ان کے قتل کی عام اجازت دیدی تھی لیکن انھوں نے اپنی انقصیر کی معافی چاہی اور شتر بن بہ سلام ہوئے تو آنحضرت صلعم نے معاف کر دیا) اس پر کنانہ نے ترکش سے تیر نکلے اور کہا جو لوئی اب میرے نزدیک آئیگا وہ ان تیروں کا نشانہ بنے گا۔ کچھ لوگ منتشر ہو گئے اور ابو سفیان سرداران قریش کے ساتھ آگ بڑھکر آیا اور کہا دو تمہارے تیروں کو توڑی دیر رد کے رہو کہ ہم تم سے کچھ بائین کر لیں، کنانہ نے اپنے تیر ترکش میں رکھ لئے اور ان سے پوچھا کہ تم کیا کہتے ہو جو کچھ کہنا ہو جلد کہو، ابو سفیان نے کہا دو محمد کے ہاتھوں جو مصیبتیں اور تکلیفیں شہادت رسوائی، اور ذلت ہم لوگوں کو پہنچی ہے اس سے تم بے خبر نہیں ہو۔ اب اگر تم محمد کی بیٹی کو علائہ ہمارے ساتھ سے لے جاؤ گے تو لوگ ہماری کمزری، اور زردی پر محمول کر سکتے اور ہمارے ضعف و ادبار کا پیش خمیر بنیں کر سکتے۔ یہ تو تم خود خیال کر سکتے ہو کہ بین محمد کی بیٹی کو رد کرنے کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔ لیکن قصہ یہ ہے کہ اس وقت تم نوٹ چلو جب ہنگامہ مزہ ہو جائے اور لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ محمد کی بیٹی کو واپس کر لائے تو تم چوری چھپے دوسرے وقت ان کو لیجانا، کنانہ نے اس بات کو منظور کیا اور وہ واپس آگئے جب یہ واقعہ عام طور سے مشہور ہو گیا تو ایک روز غنی طریقہ سے ان کو لیکر روانہ ہو گئے لیکن یا حج میں زید بن حارثہ انتظار کر رہے تھے ان کے سپرد کر دیا وہ حضرت زینب کو لیکر مدینہ پہنچ گئے۔

ابوالعاص کو حضرت زینب سے بہت محبت تھی زن دشوئی کے باہمی تعلقات اتحاد و ارتباط خوشگوار تھے چنانچہ حضرت زینب جب مدینہ تشریف لے گئیں تو ابوالعاص غموم رہنے لگے ایک مرتبہ شام کے سفر میں حضرت زینب بہت یاد آئیں تو انھوں نے یہ شعر پڑھے

جبکہ میں موضع ارم سے گذرا تو زینب کو یاد کیا اور زینب یاد آئیں تو میں بیجا خیرہ و مادی کہ اللہ تعالیٰ اس شخص کو شاد رکھے جو حرم میں سکونت پذیر ہو (محمد صلعم) کی بیٹی کو خدائے تعالیٰ جزائے خیر دے۔

ذکروت زینب لما درکت اراما
فقلت سقیاء الشخصین الحراما
بنت الامین جزاھا اللہ صالحة

وکل سبعلی سینی من اندی علیما اور شوہر سہمی بات کی طرف کرتا ہے جو حکمہ خوب چاہتا ہے

جو کہ ابوالعاص تجارتی تجربہ اور امانت داری کے لحاظ سے بہت مشہور تھا اس لیے اہل قریش اپنا تجارتی مال اُن کے ہاتھ فروخت کے لیے بھیجا کرتے تھے۔ جمادی الاول ۱۰ھ میں ابوالعاص قریش کے ایک قافلہ کے ساتھ شام کی طرف روانہ ہوئے۔ جب یہ ہان سے واپس ہونے لگے تو آنحضرت صلعم نے زید بن حارثہ کو مع ایک نوتر سوار کے تعاقب میں روانہ کیا۔ یہاں تک کہ وہ قافلہ ملاقی ہوئے۔ سو اہل ان سواروں نے مشرکین کو روکنا کہہ کر اور جو کچھ مال متعلق تھا سب پر قبضہ کر لیا۔ لیکن ابوالعاص سے کوئی مزاحمت نہ کی ابوالعاص نے جب قافلہ کا یہ حشر دیکھا تو فوراً مدینہ پہنچ کر حضرت زینب سے پناہ طلب کی چنانچہ حضرت زینب نے اپنی پناہ میں لے لیا۔ اس وقت آنحضرت صلعم نماز فجر میں مشغول تھے حضرت زینب نے باوا بلند کہا ائی فتا کجرت ابوالعاص یعنی میں نے ابوالعاص کو اپنی پناہ میں لے لیا۔ جب آنحضرت صلعم نماز سے فارغ ہوئے تو فرمایا اے لوگوں! تم نے کچھ سنا سب سے عرض کیا جی ہاں سنا آپ نے فرمایا مجھے اس سے قبل سن واقعہ کی کچھ اطلاع نہ تھی۔ کیا عجیب بات ہے کہ مسلمانوں کے کمزور آدمی دشمنوں کو پناہ دیتے ہیں۔

جب آنحضرت صلعم اپنے گم تشریف لائے تو حضرت زینب آپ کی خدمت میں حاضر ہوئیں اور عرض کیا کہ ابوالعاص کا جو کچھ مال متعلق لیا گیا ہے وہ واپس کر دیا جائے چنانچہ آنحضرت صلعم نے اہل سریر سے کہا بھیجا کہ تم میرے اور ابوالعاص کے رشتہ سے واقف ہو اگر تم اسکا ساتھ احسان کر کے اور اسکا مال و متعلق واپس کر دو گے تو میری خوشی کا باعث ہو گا۔ ورنہ تمہیں اختیار ہے سب نے کہا ہم کل چیزیں آپ کے ٹیکے لے کر حاضر ہیں۔ چنانچہ سب چیزیں واپس کر دی گئیں۔ ادھر تو یہ حکم اہل سریر کو بھیجا اور ادھر اپنی بیٹی زینب سے یہ فرمایا کہ تم ابوالعاص کی خاطر مدارات اور اعزاز و احترام میں کوئی کمی نہ کرنا۔ لیکن جب تک وہ مشرک رہیں اُن کی قربت سے احتراز کرنا کیونکہ اسلام و کفر دونوں جمع نہیں ہو سکتے۔

اس روایت سے عدم تفریق زوجین کی پہلی روایت کی تردید ہوتی ہے لیکن اب اسلام کی فوت بڑھ گئی تھی اور استحکام کی صورت پیدا ہو گئی تھی، اور کوئی اسلامی کمزوری بھی نہ تھی اور اسلام کا

نشا بھی یہی ہے کہ زوجین میں تفریق ہو جائے۔ ایسے اب کوئی وجہ نہ تھی کہ اب حضرت ایسا حکم نہ دیتے وہ وقت البتہ بہت نادر تھا اسی صحت سے اس وقت کوئی تفریق نہیں کی گئی۔ اسکے بعد ابو العاص اپنا مال و اسباب لیکر روانہ ہو گئے مگر پونچر جس میں کاجو کچھ لینا دینا تھا لے دیکر حساب صاف کر دیا اور ایک روز قریش کو مخاطب کر کے کہا کہ اہل قریش اب میرے ذمہ کسی کا کوئی مطالبہ لو باقی نہیں ہے اہل قریش نے کہا ہاں بیشک اب کوئی مطالبہ نہیں ہے اور خدا تم کو جزا سے نیک دے تم ایک با وفا اور گرم نفس شخص ہو۔ ابو العاص نے کہا ہاں سن لو اب میں مسلمان ہوتا ہوں اور کہا اشھد ان لا الہ الا اللہ و اشھد ان محمداً الرسول اللہ۔ خدا کی قسم مجھے آنحضرت صلعم کی خدمت میں حاضر ہونے کے بعد سلام لانے سے صرف یہ امر مانع تھا کہ تم لوگ یہ خیال نہ کرو کہ میں تمہارے مال کو غنیمت کر چکا ہوں تو اس لیے مسلمان ہو گیا لیکن اب جبکہ خدا نے مجھے اس بارگراں سے بخیر و خوبی بکدوش کر دیا تو اب کوئی امر حائل نہیں کہ میں اسلام نہ قبول کروں۔

یہ واقعہ محرم ۶ھ کا ہے اسکے بعد حضرت ابو العاص مکہ سے ہجرت کر کے مدینہ منورہ گئے۔

جب حضرت ابو العاص مشرف بہ اسلام ہو کر مدینہ منورہ پہنچے تو آنحضرت صلعم نے حضرت زینب کو بقعد اول ان کی طرف رجوع کر دیا۔ یعنی تجدید نکاح کی بلکہ وہی پہلا نکاح قائم رکھا چونکہ اس وقت سورہ برات نازل نہیں ہوئی تھی۔ ایسے مسلمان عورتیں اپنے شوہرین کے پاس سلام لانے کے لیے نکاح اول ان کی زوجیت میں آجایا کرتی تھیں۔

حضرت زینب اپنے والد اور شوہر سے بے انتہا محبت رکھتی تھیں۔ قیمتی کپڑے پہننے کی شائق تھیں۔ حضرت انس نے ان کو ریشمی چادر اور ڈھے دکھا تھا جس پر زرد رنگ کی دھاریاں تھیں۔

اولاد { حضرت ابو العاص کے صاحبزادے حضرت زینب کے دو اولاد میں پیدا ہوئے۔ ایک فرزند علی اور دختر آمنہ، علی ہجرت کے قبل پیدا ہوئے آنحضرت صلعم نے ان کو اپنی کفالت میں لیا اور وہ آپ کے سایہ عاطفت میں فخر و تربیت حاصل کرتے رہے، فتح مکہ کے روز جب آنحضرت صلعم مکہ میں داخل ہوئے تو علی آپ کے ساتھ ادنٹ پر سوار تھے۔ من بلوغ ہی میں اپنے والد

۱۔ طبقات مطبوعہ ۲۱، طبقات صحابہ، ۲۲، ایضاً، ۲۳، اصحاب کتاب النساء، حالات زینب، ۲۴، استیعاب صحابہ، ۲۵

ابوالعاص کی زندگی میں انتقال لیا۔ یحییٰ بن عساکر کی روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ علی جنگ یرموک تک زندہ رہے اور اسی جنگ میں اپنے جام شہادت نوش فرمایا۔ لیکن حضرت امامہ زندہ رہیں اور حضرت علیؑ کی زوجہ محترمہ حضرت فاطمہ کے انتقال کے بعد حضرت علیؑ کا عقد ثانی حضرت امامہ سے ہوا حضرت امامہ عرصہ تک زندہ رہیں ان کے حالات زندگی آئندہ صفحات میں تفصیل سے لکھے جائیں گے۔

وفات

حضرت زینبؑ حضرت ابوالعاص کے سلام لانے کے بعد تقریباً سال سوا سال تک زندہ رہیں اور اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی حیات مبارکہ میں رہ کر بے فرد دس ہوئیں۔ حضرت زینبؑ کی علالت کا تذکرہ کسی کتب نوار صحیح میں نہیں ملا صرف استیعاب میں وفات کا سبب یہ لکھا ہے۔

وَكَاثَ سَبَبَ فَرَقَهَا نَهَا الْاَخْرَجَتْ
 مِنْ كَثَا اِلَى رَسُوْلٍ اللّٰهُ صَلَّ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَدَّ
 لَهَا بِاَذْنِ ابْنِ الْاَسْوَدِ وَرَجُلٍ خَفِيَ عَنْهَا اَخْتًا
 فَسَقَطَتْ عَلٰى صَخْرَةٍ وَنَاسِقَطَتْ فَرَقَتْ
 الدَّمَا عَظْمٌ يَزِيْلُ بِهَا مَرَضُهَا ذٰلِكَ حَتّٰى
 مَاتَتْ سَنَةَ ثَمَانٍ مِنَ الْهَجْرَةِ

جب حضرت زینبؑ تکہ سے اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں آئے لیکن توڑ ستم میں ہمار بن اسود اور ایک دوسرے شخص نے حملہ کیا اور اون کو اونٹ پر سے گرا دیا وہ پتھر بڑ بڑین بہت جوت آئی اور بہت خون نکلا اور آپ کا حمل ساقط ہو گیا عرصہ تک اسی مرض میں مبتلا رہیں حتیٰ کہ ستم میں انتقال کر گئیں۔

حضرت ام امین، حضرت سودہ، حضرت ام سلمہ، حضرت ام عطیہ، حضرت زینبؑ کے غسل میں شریک تھیں۔ اسی لوگوں نے غسل بھی دیا۔ ام عطیہ کہتی ہیں کہ آنحضرت صلعم نے بوقت غسل فرمایا کہ ہر عضو کو تین تہہ یا پانچ مرتبہ غسل دو اس کے بعد کافور لگاؤ۔

آنحضرت صلعم خود قبر میں اترے اور اپنی نوزدیدہ کو ہمیشہ کے لیے سپرد خاک فرمایا۔ اس وقت آپ کے چہرہ مبارک پر رنج و ملال کے آثار نمایان تھے۔ اور اس وقت آپ نے حضرت زینبؑ کو اور ان کے ضعف کو یاد کیا تو خدا نے تعالیٰ کی بارگاہ میں دعا کی کہ خدا تو زینبؑ کی مشکلات کو آسان کر دے اور اسکی

قبر کی تنگی کو کشادگی سے بدل دے۔

حضرت زینبؓ کے انتقال کے چھوڑے دن کے بعد حضرت ابوالعاص کا بھی انتقال ہو گیا۔

حضرت رقیہؓ

نام - رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی منجھلی صاحبزادی کا نام رقیہؓ ہی ان کی والدہ ماجدہ بھی حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبد العزیٰ بن قحطیہ بن یعنی جناب زینبؓ کی حقیقی بہن ہیں۔

ولادت - نبوت سے سات سال قبل پیدا ہوئیں۔ ابن زبیر اور ان کے پچھلے اصحاب کا خیال ہے کہ حضرت رقیہؓ سب صاحبزادیوں میں چھوٹی تھیں چنانچہ جرجانی کتاب نے اسی قول کو صحیح جانا ہے لیکن ان کے علاوہ اور لوگوں نے بھی یہ لکھا ہے کہ حضرت زینبؓ بڑی صاحبزادی تھیں اور منجھلی صاحبزادی رقیہ ابوالعباس محمد بن اسحاق سراج بردایت عبد اللہ بن محمد بن سلیمان بن جعفر بن سلیمان الیاسمی لکھتے ہیں کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تیس برس کے تھے جب حضرت زینبؓ پیدا ہوئیں اور تیسویں سال حضرت رقیہؓ کی ولادت ہوئی۔ بہر حال ارباب سیر نے حضرت رقیہؓ کو منجھلی صاحبزادی قرار دیا ہے

نکاح - رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی نبوت سے پہلے حضرت رقیہؓ کا پہلا عقد ابولہب کے بیٹے عبدیہ سے ہوا۔ جب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے نبوت پر فائز ہوئے تو قریش کی مخالفت اور زیادہ بڑھ گئی۔ قریش نے منجملہ اور تکلیف پہنچانے کے یہ صورت بھی اختیار کی کہ حضرت ابوالعاص سے کہا کہ تم زینبؓ بنت محمد کو طلاق دیدو۔ مگر آنحضرت نے انکار کر دیا۔ جب قریش نے حضرت ابوالعاص سے یہ دندان شکن جواب سنا تو ایسا سا منہ لیکر رہ گئے۔ پھر عبدیہ کے پاس گئے ان سے بھی یہی کہا کہ تم رقیہؓ بنت محمد کو طلاق دیدو۔ اور قریش کی جس لڑکی سے کہو شادی کرادیں عبدیہ نے منظور کیا اور کہا کہ سعید بن العاص کی لڑکی سے میرا نکاح کرادو اور قریش بخوشی راضی ہو گئے اور کیوں

تہ ہوتے یہ تو ان کا عین ساتھ کہ جس طرح سے ہورسول صوم و روحانی و جسمانی تکالیف پہنچائیں چنانچہ عتبہ نے حضرت رقیہ کو طلاق دیدی۔

لیکن صحیح روایت یہ ہے کہ جب آنحضرت صلعم درجہ نبوت پر فائز ہوئے اور سورہ بقرہ نازل ہوئی تو ابوبہ اور اس کی بیوی ام جمیل (حالیہ لکھنؤ) نے کبیدہ خاطر ہو کر اپنے بیٹے عتبہ سے کہا کہ اگر تم نے رقیہ بنت رسول اللہ کو طلاق نہ دی تو میری زندگی، اور تمہارے ساتھ میرا ٹھکانا بیٹھنا حرام ہے۔ عتبہ نے یہ تمہیل حکم والدین حضرت رقیہ کو طلاق دیدی۔

اس موقع پر یہ ذکر کر دینا بھی ضروری ہے کہ عتبہ سے صرف آپ کا عقد ہوا تھا ہنوز رخصتی نہ ہونے پائی تھی کہ یہ طلاق وقوع میں آئی۔ اور یہ رسول اللہ صلعم کا معجزہ اور اللہ تعالیٰ کا ایک مخصوص انعام تھا۔

اسلام اپنی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ کے ساتھ اسلام لائیں اور بیعت اسوقت کی جب اور عورتوں نے آنحضرت صلعم سے شرف بیعت حاصل کی۔

حضرت عثمان کا قبول اسلام اور حضرت رقیہ سے عقد کا کہ وہ میں خانہ کعبہ کے صحن میں چند دستوں کے ساتھ بیٹھا ہوا تھا کہ عجیب واقعہ؛ دفعہ کسی آدمی نے اگر مجھے یہ اطلاع دی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی صاحبزادی حضرت رقیہ کا عقد عتبہ بن ابی اسب کر دیا چونکہ حضرت رقیہ حسن و جمال اور اپنے قابل رشک و صاف کے لحاظ سے امتیاز رکھتی تھیں اسلئے میرا رجحان خاطر ان کی طرف تھا جب یہ خبر میرے گوش گزار ہوئی تو حسرت و یاس کی کالی گھٹائیں دل پر چھا لیں ہاتھ پاؤں پھول گئے اپنی سوتلی شہمت پر رنجیدہ ہوا، لیکن سچ میں نہیں آیا کہ اب کیا تدبیر کروں جو مجھے نسرل مقصود تک پہنچائے۔

اس خبر سے میں ایسا مضطرب ہو گیا کہ اس جگہ نہ ٹھہرا اور گھر پہنچا نہ بہت نصیب کہ اتفاق سے طہر میں میری خالہ سعدہ تشریف رکھتی تھیں جو کہانت میں ماہر تھیں مجھے دیکھتے ہی بے ساختہ بولیں۔

میں متفکر و پریشان نہیں ہوا، غمگینوں کے ہر پیرا کی تائید میں آگے بڑھتا رہا، جو کہ وہ میرے ذوق تھے میں نے اُن سے اپنی خالہ کی گفتگو کا ماحصل بیان کیا۔ فرمایا کہ لے عثمان تم ایک سمجھدار آدمی ہو اگر تم حق و باطل کی کوئی تمیز نہ کرو تو بوجہ تعجب ہو، تمہاری قوم ان تون کی پرستش کرتی ہے۔ کیا یہ بُت پتھر کے نہیں ہیں نہ سن سکتے ہیں نہ دیکھ سکتے ہیں، نہ نفع پہنچا سکتے ہیں نہ نقصان، میں نے کہا بیشک آپ جو کچھ فرماتے ہیں وہ بالکل صحیح ہے۔

حضرت ابو بکر نے فرمایا اے عثمان بیشک خدا کی قسم تمہاری خالہ نے جو کچھ کہا وہ بالکل صحیح ہے اور میں بھی یہی کہتا ہوں کہ محمد بن عبد اللہ خدا کے رسول ہیں جنہیں خدا نے اپنا پیغام بندوں تک پہنچانے کے لئے بھیجا ہے۔ پس کیا سرج ہو اگر تم اُن کے پاس جلو اور جو کچھ وہ فرمائیں سُنو، چنانچہ میں آنحضرت کی خدمت میں گیا (ایک واہت یہ بھی ہے کہ اس گفتگو کے بعد آنحضرت صلیم خود ہی وہاں تشریف لے آئے) آپ نے فرمایا کہ عثمان خدا نے تعالیٰ تم کو جنت کی طرف بلا تا ہے تم اس کو قبول کرو۔ میں خدا کا رسول ہوں جو تمہارے اور تمام مخلوق کی طرف بھیجا گیا۔

خدا ہی جانے آپ کے جلوں میں کیا اثر تھا کہ میں بے قابو ہو گیا اور میں نے بے اختیار اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللّٰهِ مَا كُنَا اَوْرِثَانًا لِّمَا كَانُوا عَلَيْهِمْ اس وقت کے بعد مکہ میں حضرت رقیہ سے میرا عقد ہو گیا۔

ہجرت اور ہجرت کی جگہ

اسما (ذات الطاقین) بنت ابی بکر سے منقول ہے کہ آنحضرت صلیم اور حضرت ابو بکر غار میں تشریف رکھتے تھے اور میں غار میں کھانا لیکر جایا کرتی تھی ایک مرتبہ حضرت عثمان نے آنحضرت صلیم سے ہجرت کی اجازت طلب کی آپ نے جتھ جانے کی اجازت دی اس لئے آپ جتھ کی طرف ہجرت کر کے چلے گئے، اس کے بعد میں نے کھانا لیکر لگئی تو آنحضرت نے استفسار فرمایا کہ عثمان اور رقیہ کئے یا نہیں میں نے عرض کیا کہ جی ہاں گئے آپ نے

ایک روایت یہ بھی مذکور ہے کہ حضرت فاطمہؑ (حضرت رقیہؑ کی چھوٹی بہن) حضرت رقیہ کی قبر کے کنارے آنحضرت ﷺ کے پہلوئے مبارک میں بچکر رونے لگیں تو آنحضرت صلعم اپنی چادر کے گوشہ میں سے اُن کے آنسو لو پختے جاتے تھے۔

محمد بن سعد کہتے ہیں کہ اسی روایت کا ذکر میں نے محمد بن عمر سے کیا تو اُنہوں نے کہا کہ میرے نزدیک زیادہ صحیح یہ ہے کہ حضرت رقیہ کی وفات کے وقت آنحضرت صلعم تنگ بدر میں تشریف رکھتے تھے۔ بوقت دفن شریک نہ تھے پس لمان غالب ہی ہے کہ یہ روایت کسی دوسری صاحبزادی کے بارہ میں ہوگی جسکے دفن میں آپ شریک ہون گے راوی کو غلطی ہوئی اور اگر کوئی مغالطہ نہیں ہو تو یہ بہت ممکن ہے کہ آنحضرت صلعم بدر سے مراجعت فرما کر قبر پر تشریف لے گئے ہوں اور وہاں یہ واقعہ پیش آیا ہو۔

حسن و جمال حضرت رقیہ بہت خوبصورت اور موزون اندام تھیں دار المنثور میں لکھا ہے کہ "کہ کانت ذات جمال باسع" یعنی وہ بہت حسینہ و جمیلہ خاتون تھیں جس کا ایک گروہ آپ کے حسن و جمال سے عجب کرتا تھا، اس گروہ نے آپ کو بہت تہ اذیتیں پہنچائیں آپ نے اُن بوڑھوں کے لئے بددعا کی اور وہ سب لوگ ہلاک ہو گئے حضرت عثمانؓ اپنی ہمدم، ننگسار، بیوی کے انتقال سے بہت مغموم و محزون رہنے لگے ان دنوں میں خاصی محبت تھی و احسن الزوجین لہما الا انسان رقیہ ووز و حفا عثمان، یہ مقولہ اُن کی شانِ مجتہدین سے بولا جاتا تھا جو عرب میں اب بطور ضرب المثل کے استعمال کیا جاتا ہے۔"

حضرت ام کلثوم

نام حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی تیسری صاحبزادی کا نام ام کلثوم ہے آپ کی والدہ محترمہ حضرت خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبدالمزی بن قحطی تھیں۔

زیر کتب ہیں ام کلثوم حضرت رقیہ اور حضرت فاطمہ سے بڑی تھیں۔ دیگر ارباب سیرت نے زیر کتب اس قول کی مخالفت کی ہے لیکن صحیح اور قابل وثوق یہی ہے۔ کہ حضرت رقیہ سے چھوٹی تھیں ایسیلئے کہ جب حضرت رقیہ کا انتقال ہو گیا تو رسول اکرم نے حضرت ام کلثوم کو حضرت عثمان سے بیاہ دیا اگر حضرت ام کلثوم حضرت رقیہ سے بڑی ہوتی تو بالضرور پہلے حضرت ام کلثوم کا عقد حضرت عثمان سے ہوتا نہ کہ حضرت رقیہ کا۔ غالباً ارباب سیرت نے زیر کتب کے قول کی تردید اسی قول پر کی ہوگی۔

ولادت آپ کا سال ولادت کسی کتب تواریخ و سیرت میں مذکور نہیں ہے لیکن قیاس ہے کہ چھ سال قبل بعثت ولادت ہوئی ہوگی۔ ایسیلئے کہ حضرت رقیہ کی ولادت سات سال قبل بعثت ہوئی اور حضرت فاطمہ کی ولادت پانچ سال قبل ہے اور جب یہ تسلیم کر لیا گیا ہے کہ حضرت رقیہ سے حضرت ام کلثوم چھوٹی اور حضرت فاطمہ سے بڑی ہیں تو لا محالہ ان دونوں کی ولادت کے درمیان کا زمانہ ان کی ولادت کے لیے تسلیم کرنا پڑیگا۔

آپ کے حالات طفولیت بھی کتب تواریخ و سیرت میں مذکور نہیں اور حقیقتہً لہر یہ ہے کہ وہ ایسا پیرا شوبہ زمانہ تھا کہ معمولی حالات کا تاریخی میں رہ جانا کچھ عجیب خیال نہیں۔ ایسیلئے آپ کے زمانہ شادی کا حال لکھا جاتا ہے۔

نکاح آنحضرت صلعم نے حضرت رقیہ کا عقد ابولہب کے بیٹے عدیہ سے اور حضرت ام کلثوم کا عقد ابولہب کے دوسرے بیٹے عقیقہ سے قبل بعثت کر دیا تھا لیکن جب آنحضرت صلعم دستبرد سے

انہوں نے اس واقعہ کے بارے میں کوئی خطبہ نہیں کیا۔
 یہی من (اسات حرام ان لم تطلق اقبہ، یعنی میری زندگی اور میرا گھنا بیٹھنا تم لوگوں میں حرام
 ہے اگر تم نے اس کی (رسول صلی اللہ علیہ وسلم) کو طلاق نہ دیا۔ (جیسا کہ حضرت رقیہ کے طلاق کا واقعہ ان کے
 بیان میں لکھا جا چکا ہے) (اسی طرح) عیب نے بھی اپنے باپ کے حکم کی تعمیل میں حضرت ام کلثوم
 کو طلاق دیدی اس خانہ سے اب دونوں کی طلاق کا زمانہ اور سبب ایک ہی ہوا۔ لیکن ان دونوں
 بہنوں کی رخصتی ابھی تک نہیں ہوئی تھی کہ یہ طلاق وقوع میں آئی۔ اور یہ خدا کا مخصوص انعام و
 اکرام تھا جو قبل رخصتی کے ایسا واقعہ پیش آیا۔

اس واقعہ کے بعد حضرت رقیہ کا عقد حضرت عثمان سے ہو گیا تھا جیسا کہ ان کے بیان میں
 ذکر ہو چکا۔

جب ۳۳ھ میں حضرت رقیہ کا انتقال ہو گیا اور حضرت عثمان اس جا نگاہ صدمہ سے بہت زیادہ
 مغموم و محزون رہنے لگے۔ حضرت سلمہ نے ان کی یہ حالت دیکھی تو فرمایا کہ اے عثمان میں تم کو
 غم زالم میں مبتلا یا رہوں، اس کا کیا سبب ہے حضرت عثمان نے عرض کیا یا حضرت رسول صلعم
 علیکم و آئینکم ان نہ ہو، نہ ہو، نہ ہو، یہ سبب ہے جو کبھی کسی پر نہ پڑی ہوگی حضور کی
 صاحبزادی کا انتقال ہو گیا ان کی وفات سے میری ہر ٹوٹ گئی حضور سے جو رشتہ قرابت
 وابستہ تھا منقطع ہو گیا اب کیا چارہ ہے، ابھی ان کی گنگو ختم نہ ہونے پائی تھی کہ یہ ال صلعم
 سے فرمایا مجھے جبرئیل علیہ السلام نے اس دعا کی بارگاہ سے یہ حکم پہنچایا ہے کہ میں اپنی
 بیٹی ام کلثوم کو اسی مرد پر رقیہ کا تھا تمہارے عقد میں دونوں۔

چنانچہ حضرت سلمہ نے رجب الاوّل ۳۳ھ میں حضرت ام کلثوم کا عقد حضرت عثمان
 سے کر دیا۔

رخصتی | نخل کے دو مینے بعد جمادی الآخر ۳۳ھ میں رخصتی عمل میں آئی۔

اسلام | حضرت ام کلثوم اپنی والدہ مکرمہ حضرت خدیجہ کے ساتھ اسلام لائیں اور اپنی بہنوں
 کے ساتھ بیعت اس وقت کی جبکہ وہ عورتیں حضرت صلعم کی شرف بیعت سے بہرہ اندوز ہوئیں

حضرت فاطمہ رضی

آنحضرت سرور کائنات امام البشر خاتم المرسلین کی چھوٹی صاحبزادی کا نام فاطمہ اور نام النبیّت امّ محمد ہے۔ جن پر تمام مکارم اخلاق و فضائل اوصاف ختم تھے آپ کی والدہ معظمہ ہی حضرت خدیجہ بنت خویلد تھیں۔

قُب آپ سیدۃ النساء عالم اور سردارنساء اہل جنت ہیں۔ آپ کے القاب، زہراء و طاہرہ، مطہرہ، زاکیہ، راضیہ، مرضیہ، بتول، ہیں۔

شیخ ابن حجر، فاطمہ، بتول اور زہراء کی وجہ تسمیہ لکھتے ہیں کہ آپ کا نام فاطمہ اسوجہ سے ہے کہ ندی تعالیٰ نے آپ کو اور آپ کے دوست رکھنے والوں کو دوزخ کی آگ سے محفوظ رکھا۔ اور بتول کا لقب اسوجہ سے ہے کہ آپ نے زمانہ کی عورتوں سے فضل و دین اور حسب میں ستار تھیں۔ اور زہراء لقب اسوجہ سے تھا کہ آپ کو حیض نہیں آتا تھا۔

صاحب اخبار الدول زہراء کی وجہ تسمیہ لکھتے ہیں کہ جب حضرت امام حسن، و امام حسین، نبی اللہ عنہا پیدا ہوئے تو ماہینِ عمر و مغرب کا وقت تھا اسی وقت آپ نفاس سے پاک ہوئیں۔ غسل کر کے مغرب کی نماز اور فرمائی اسی واسطے زہراء لقب ہوا۔

مولانا حضرت شیخ عبدالحق مدارج النبوة میں لکھتے ہیں کہ حضرت فاطمہ میں بہت، زہرت، جمال و ال بہت زیادہ تھا اس بنا سے زہراء لقب قرار پایا۔

علامہ قسطلانی مواہب لدنیہ میں لکھتے ہیں کہ فطم کے معنی تخت میں بچہ کو دو دھپینے سے رکنے کے ہیں، تو گویا حضرت فاطمہ سیدہ عالم لوگوں کو دوزخ کی آگ سے روکنے والی ہیں۔ اور بتول مشتق ہے تیل سے جسکے معنی نطفہ کرنے کے ہیں، منتہی الارب میں لکھا ہے کہ دل بردوزن بصورت و شیرہ کو کہتے ہیں۔ جو دنیا اور ماسوا سے اللہ سے علیحدہ ہو

حضرت مریم والدہ عیسیٰ علیہ السلام کا لقب بھی بڑی مست ہے۔

بچپن ہی سے حضرت فاطمہ کی طبیعت میں بہت زیادہ متانت، سادگی، اور سنجیدگی تھی۔ اپنی اور بہنیں بچوں و بچوں میں مشغول رہتیں لیکن آپ کا دل کھیل کود میں نہیں لگتا تھا۔ وہ بہنیں اپنے قبیلہ کے اکثر گھرانوں میں چلی جایا کرتی تھیں لیکن آپ کہیں آنا جانا پسند نہیں فرماتی تھیں ہمیشہ اپنی والدہ محترمہ کے پاس بیٹھی رہتی تھیں۔ آپ کی یہ سادگی اور سستی آنحضرت صلعم کو بہت پسند تھا۔ اسی وجہ سے آپ بتول (تارک الدنیا) کے لقب سے یاد فرمائی جاتی تھیں۔

چونکہ آپ آنحضرت صلعم سے صورت، وسیرت، انداز، ادا، گفتار، رفتار، چلنے پھرنے، ٹھنڈے پیٹھنے، کھانے پینے میں مشابہتیں اس لحاظ سے آپ کا لقب زاکیہ یا ضنیہ بھی ہوا۔

ولادت آپ کی ولادت باسعادت نبوت سے پانچ سال قبل ہوئی۔ اور یہ مبارک زمانہ تھا کہ اہل قریش خانہ کعبہ کی تعمیر میں مشغول تھے۔

حضرت عباس سے مروی ہے کہ آپ کی ولادت اسوقت ہوئی جبکہ خانہ کعبہ کی تعمیر ہو رہی تھی اور اسوقت آنحضرت صلعم کی عمر شریف ۳۵ سال کی تھی۔ اور آپ حضرت عائشہ سے پانچ سال بڑی تھیں۔

نکاح جس وقت آنحضرت صلعم ہجرت کر کے مدینہ منورہ تشریف لائے اسوقت حضرت فاطمہ ناگتہ تھیں لوگوں نے پیغام دیئے ان میں سب سے پہلے حضرت ابو بکر نے آنحضرت صلعم سے حضرت فاطمہ سے عقد کرنے کی استدعا کی آپ نے فرمایا اور حکم الہی کا انتظار کرو۔

اس کا ذکر حضرت ابو بکر نے حضرت عمر سے کیا اور ان کو بھی ترغیب دی کہ تم اپنے لیے پیغام دو چنانچہ حضرت عمر نے بھی اپنی استدعا پیش کی اور وہی جواب پایا جو حضرت ابو بکر کو ملا تھا۔

پھر حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو لوگوں نے آمادہ کیا لیکن آپ کو اپنی بے سرو سامانی پر تامل ہوا اور یہ بھی خیال آیا کہ اب حضرت ابو بکر اور حضرت عمر کے بعد میرے لیے کیا نیجائش

ہو سکتی ہے لیکن جب لوگوں نے اس پر زیادہ مجبور کیا اور حضرت صلعم کی فرابت کا استحقاق یاد دلایا تو اپنے آنحضرت صلعم سے بطریق پیغام عرض کیا رسول صلعم نے یہ استدعا قبول فرمائی اور حضرت فاطمہ سے ذکر کیا کہ علی کا رجحان خاطر تمہاری طرف ہی آپ خاموش ہو رہیں۔ چونکہ اس خاموشی سے ایک طرح کی رضامندی معلوم ہوئی اسلئے آپ نے حضرت عائشہ صدیقہ سے شادی کے چار مہینے بعد اوائل محرم ۳ھ میں حضرت علی سے عقد کر دیا۔

حضرت علی نے شادی کے وقت اپنا اونٹ اور بعض اسباب فروخت کر کے الاعتقا جسکی کل قیمت چار سو آنسی درہم تک پہنچتی ہے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا۔ دو تلت خوشبویت میں صحت کرو اور ایک تلت متاع میں (یعنی سامان خورد و نوش اور دیگر جملہ ضروریات خانگی)۔ ع۔

شادی کا حال حضرت حضرت علی کرم اللہ وجہہ اپنی شادی کا حال اس طرح بیان فرماتے علی کی زبان قلم سے آہن کہ دو میرے پاس ایک لونڈی تھی جس کو میں آزاد کر چکا تھا اُس نے مجھ سے دریافت کیا کہ کیا حضرت فاطمہ کا کسی نے پیغام دیا؟ میں نے کہا معلوم نہیں، پھر اُس نے کہا کہ آپ پیغام دیجئے آپ کو کونسا امر مانع ہے میں نے کہا کس بنا پر پیغام دینے کی جرات کروں، میرے پاس کوئی چیز نہیں جس سے میں عقد کروں اُسے مکر کہا کہ

لے اصحابہ ۲۵، ۲۶ طبقات صحابہ، ۱۰۰

ع۔ صاحب مصنف سیر الصحابیات ص ۹۹ حضرت فاطمہ کے عقد کے بیان میں لکھتے ہیں دو ابن سعد نے روایت کی ہے کہ سب پہلے حضرت ابو بکر نے آنحضرت صلعم سے درخواست کی آپ نے فرمایا جو خدا کا حکم ہو گا پھر حضرت عمر نے جرات کی اُن کو بھی اپنے کچھ جواب نہیں دیا بلکہ وہی الفاظ وائے۔ پھر مصنف صاحب موصوف لکھتے ہیں "لیکن بظاہر یہ روایت صحیح نہیں معلوم ہوتی ہے حافظ ابن حجر نے اصحاب میں ابن سعد کی آئروایتیں حضرت فاطمہ کے حال میں روایت کی ہیں لیکن اس کو نظر انداز کر دیا ہے"

معلوم نہیں ہوا صاحب موصوف ابن سعد نے لکھو اس روایت سے کیوں اسفند بظن ہیں اور صرف مناظرہ حجر کی نظر انداز کر دینے پر اس روایت کو غیر صحیح ماننے کی کیا وجہ ہو صاحب مصنف نے نفس حق رائے سے کام لیا کوئی

نہیں آپ آنحضرت صلعم کے پاس جائے چنانچہ میں سے اصرار سے حضور صلعم کی بارگاہ میں گیا لیکن آنحضرت کی جلالت و ہیبت کا بھجھ اسقدر اثر ہوا کہ مجھے کچھ کہنے کی جرأت نہ ہوئی اور میں خاموش بیٹھا رہا۔ مجھ میں بالکل طاقت نہ تھی کہ کچھ گفتگو کرتا لیکن حضور ہی نے توجہ فرما کر دریافت فرمایا کہ کیا فاطمہ کے پیغام کے لئے آئے ہو۔ میں نے عرض کیا جی ہاں۔ آنحضرت نے فرمایا تمہارے پاس کوئی چیز مہر داد کرنے کے لئے بھی ہے عرض کیا نہیں، فرمایا وہ حطمی زرہ کہاں ہے جو میں نے تم کو دی تھی۔ وہی مہر میں دیدم۔ اُس زرہ کی قیمت چار سو درہم سے زائد نہ تھی۔ نکاح ہوا اور وہ زرہ بالعوض مہر دیدی۔

ایک روایت یہ بھی مذکور ہے کہ انصار کی ایک جماعت نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو حضرت فاطمہ کے پیغام دینے کی ترغیب دی چنانچہ آپ آنحضرت صلعم کی خدمت میں گئے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا تم لیا جاتے ہو اپنے عرض کیا کہ حضرت فاطمہ سے عقد کی خواہش ہے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا ادا ہلا و مر جبا، ان دو کلموں سے زیادہ آپ نے کچھ ارشاد نہ فرمایا۔ حضرت علی فرماتے ہیں۔ انصار کی جماعت جو کہ منتظر تھی مستفسر ہوئی کہ حضور نے کیا ارشاد فرمایا۔ حضرت علی نے جواب دیا کہ آنحضرت صلعم نے مجھ سے ادا و مر جبا کے سو اور کچھ نہ فرمایا۔ ان لوگوں نے کہا رسول صلعم کا ادا و مر جبا ہی فرمانا کافی ہے۔

۱۵۱ ہلاقاہ صفحہ ۵۲، ۵۳، ۵۴۔

۴ قوی دلیل پیش نہیں کی اور نہ کسی قسم کا حاکم کیا ضعف روایت کے دو ہی سبب ہوتے ہیں یا تو اسناد میں کلام مہرباد یا تا کوئی نقص ہو لیکن اس کے صاحب موصوف اس اصول سے بحث کرتے اور کسی قسم کے اسباب بتلائے صرف یہ کہہ کر وہ بظاہر یہ روایت صحیح نہیں، عمدہ برا کیسے ہو سکتے ہیں اس روایت کی صحت میں کوئی کلام نہیں، حضرت ابو بکر اور حضرت عمر کے اس پیغام دینے سے نہ اخلاق بر کوئی بڑا اثر پڑتا ہے اور نہ محاذ اللہ آنحضرت صلعم یا آپ کی صاحبزادی کی اسمیں کسر شان ہو، متعدد صحاب کا پیغام دینا کوئی تعجب کی بات نہیں۔ پھر آنحضرت صلعم سے ترف استجاب حاصل کرنے کی کسو آرزو نہ ہوگی چہ جائیکہ حضرت ابو بکر جیسے بارغارہ اور حضرت عمر جیسے حامیانِ اسلام۔ بہر حال صرف حافظ ابن حجر کا اپنی کتاب میں لکھنا اس روایت کی عدم صحت کے لئے کافی ثبوت نہیں ہے۔

جب نکلج سے فراغت ہو گئی تو آنحضرت رسول اکرم نے فرمایا کہ شادی کے لیے ولیمہ بھی ضروری ہے حضرت سعد کے کہا میرے پاس ایک بھڑیا ہے اس سے ولیمہ کر دیا جائے اور اسی طرح سے انصار کے ایک قبیلے نے حسب استطاعت ولیمہ کا انتظام کر لیا۔

رخصتی

حضرت علی نے ایک چھوٹا سا مکان رسول صلعم کے مکان سے کسی قدر فاصلہ پر کرایا پر لے لیا تھا۔ آنحضرت صلعم نے اپنی لوطی ام ایمن کے ہمراہ حضرت فاطمہ کو حضرت علی کے گھر رخصت کر دیا۔ رخصتی کے وقت حضرت علی سے آپ نے یہ بھی فرمایا کہ جب تک تم مجھ سے نہ مل لو کوئی بات (فاطمہ سے) نہ کرنا۔ پھر آنحضرت صلعم حضرت علی کے گھر تشریف لے گئے پانی طلب کیا اس سے وضو کیا اور حضرت علی پر وہ پانی ڈال دیا اور یہ دعا پڑھی **در اللہم بآمرک فیہما** وبارک علیہما وبارک لہما فی نسلہما۔

دوسری روایت میں مذکور ہے کہ جبے بن دنیا کے بادشاہ کی معزز بیٹی رخصت ہو کر خسرال جا نے لگیں تو آنحضرت صلعم نے حضرت علی سے فرمایا کہ جب تک میں تمہارے پاس نہ آؤں تم فاطمہ کے پاس نہ جانا حضرت علی اور حضرت فاطمہ دونوں گھر کے ایک گوشہ میں بیٹھ گئے۔ پھر آنحضرت تشریف لائے آپ نے دروازہ کھلوایا۔ ام ایمن دروازہ کھولنے آئیں تو یہ گفتگو ہوئی۔

آنحضرت صلعم کیا میرا بھائی بھی اس مکان میں ہے۔
 ام ایمن۔ آپ کے بھائی کیسے ہوئے حالانکہ آئے اپنے صاحبزادی کا عقد ان سے کیا ہے۔
 آنحضرت صلعم۔ ان وہ ایسا ہی ہے (پھر آپ نے دریافت کیا) کیا اسجا سماء بنت عمیس بھی میں نے اور کیا تم بنت رسول اللہ کی تعظیم و تکریم کے لیے آئی ہو۔

ام ایمن۔ جی ہاں سماء بنت عمیس بھی ام ایمن اور میں بنت رسول اللہ کی تعظیم و تکریم کے لیے آئی ہوں۔
 آپ نے ام ایمن کو دعائے خیر سے سرفراز فرمایا پھر پانی طلب کیا۔ پھر پانی اور کسی برتن میں پانی پیش کیا گیا۔ آپ نے اس برتن میں ہاتھ دھوئے۔ اور حضرت علی کو بلا کر ان کے دونوں شانوں اور بازو اور سینہ پر وہ پانی چھڑک دیا۔ پھر حضرت فاطمہ کو بلا لیا تو وہ شرم و حیا سے بھجکتی ہوئی آنحضرت کے پاس آئیں آپ نے ان پر بھی پانی چھڑکا اور فرمایا اللہ فاطمہ میں نے تمہاری شادی

صحابيات سے ہیں لیکن بحیثین ہی من رحلت فرمائیے۔

فضائل مناقب { حضرت فاطمہ کے فضائل و مناقب بیشمار ہیں منجملہ اُن کے اہل بیت میں اگرچہ بہت سے بزرگ داخل ہیں لیکن ان سب میں زیادہ قابل عظمت سیدہ عالم حضرت فاطمہ کا وجود گرامی ہے۔ اِنَّمَا أُزِيدُ اللّٰهَ لِيُدْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا کا نزول حضرت فاطمہ کے فضائل و مناقب پر خاص طور سے دل سے عبد الرحمن بن ابی نعیم روایت ابی سعید اخیری لکھے ہیں کہ آنحضرت صلعم نے فرمایا: **وَسَيِّدَاتُ النِّسَاءِ اَهْلُ الْحَجَّةِ**۔ یعنی فاطمہ حبثت کی عورتوں کی سردار ہیں۔

ایک دفعہ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے زمین پر چار خطا کھینچے پھر لوگوں سے فرمایا کہ تم لوگ جانتے ہو کہ یہ کیا ہے سب نے عرض کیا اللہ اور اسکا رسول زیادہ واقف ہو، آپ نے فرمایا **فاطمہ بنت محمد خدیجہ بنت خویلد۔ مریم بنت عمران۔ آسیہ بنت مزاحم۔** (عورت فرعون کی) ان لوگوں کو جنت کی عورتوں پر سب سے زیادہ فضیلت ملے گی۔

خدائے تعالیٰ نے طبقہ کنسوان میں حضرت فاطمہ کی ذات مبارک میں جو مناقب و دلت کیے ہیں اُس کی نظیر سے صفحات تاریخ مملو ہیں جیسا کہ اس حدیث سے ثابت ہے اور یہ حدیث حضرت فاطمہ کے فضائل کے لئے ایک بہترین شاہد ہے۔ **كفأك من نساء العالمین مریحہ بنت عمران و خدیجہ بنت خویلد، و فاطمہ بنت محمد و آسیہ امراة فرعون، یعنی تمہاری تعلیم کیلئے تمام دنیا کی عورتوں میں مریم، خدیجہ، فاطمہ، آسیہ کافی ہیں۔**

صداقت و درست گوئی میں بھی حضرت فاطمہ کی کوئی نظیر نہیں حضرت عائشہ فرماتی ہیں کہ **مَا رَأَيْتُ احداً كان اهدق لحدیث من فاطمہ الا ان يكون الذی وادها صلعم۔** میں نے فاطمہ سے بڑھ کر درست گوئی کو نہیں دیکھا لیکن اُن کے والد آنحضرت صلعم اللہ تعالیٰ سے ہیں۔ حضرت رسول صلعم جب کسی سفر سے مراجعت فرماتے تو سب سے پہلے حضرت فاطمہ کے گھر تشریف لاتے۔ حضرت فاطمہ کے ساتھ جعفر راہب تھے صلعم کو محبت تھی اُتنی اور کسی اولاد کے ساتھ

لہذا قرآنی صفحہ ۲۳ ج ۳۔ ۱۔ استیعاب صفحہ ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶،

یعنی حالانکہ آپ کی بعض حسین آپ سے زیادہ سیز، سیم، اور خوبصورت تھیں لیکن آنحضرت صلعم کو حضرت فاطمہ بہت محبوب تھیں۔

حضرت فاطمہ اگرچہ رسول صلعم کی محبوب ترین اولاد تھیں لیکن انھوں نے کوئی دنیادی فائدہ نہیں اٹھایا۔

حضرت فاطمہ کے سچلے اور فضائل کے ایک تفصیلی یہ بھی ہے کہ قیامت کے دن ایک نرے یعنی ہوگی کہ یا اهل الحج غصوا اوصارکم عن فاطمہ بنت محمد حتی تمزوا۔ لے لوگو! تم اپنی آنکھیں بند کرو تاکہ حضرت فاطمہ گزر جائیں۔

رسول صلعم نے حضرت فاطمہ سے فرمایا تمہاری وضامندی سے اللہ تعالیٰ خوش ہوتا ہے اور تمہارے غیظ و غضب سے وہ غضبناک ہوتا ہے۔

آنحضرت صلعم جب کسی سفر یا جنگ سے مراجعت فرماتے تو پہلے مسجد میں تشریف لیا کرتے اور نماز ادا فرماتے پھر حضرت فاطمہ کے گھر تشریف لیا کرتے پھر دیگر ازواج مطہرات کے پاس۔

ایک تابعی نے حضرت عائشہ رضی سے دریافت کیا رسول اللہ صلعم سب سے زیادہ کس کو محبوب رکھتے ہیں آپ نے جواب دیا عورتوں میں فاطمہ کو اور مردوں میں ان کے شوہر علی کو۔

حضرت فاطمہ ہمیشہ سے اپنے ہر ایک انداز کھانے، پینے، بول چال لباس وغیرہ غرض ہر ایک میں رسول صلعم کی پوری تقلید کرتی تھیں۔ حضرت عائشہ صدیقہ فرماتی ہیں کہ میں نے فاطمہ سے زیادہ نشست و برخاست، عادت و خصائل، طرز و گفتگو، لقب و کلمہ میں آنحضرت کے مشابہ کسی کو نہیں دیکھا۔

حضرت فاطمہ جیلا پنے باپ کے پاس آتیں تو آنحضرت صلعم کھڑے ہو جاتے اور پیشانی کو بوسہ دیتے اور اپنی جگہ پر بٹھالیتے۔ اور یہی طریقہ عمل حضرت فاطمہ کا بھی تھا۔

اُم سلمہ کہتی ہیں کہ رفتار و گفتار میں بہترین نمونہ رسول صلعم کا فاطمہ ہیں۔ یہی اسباب ہیں کہ جن کی وجہ سے آنحضرت صلعم ان سے زیادہ محبت رکھتے تھے۔

۱۔ اسد الغابہ صفحہ ۵۲۔ ۲۔ سنن ابوداؤد صفحہ ۱۲۲۔ ۳۔ اسد الغابہ صفحہ ۱۲۲۔ ۴۔ ایضاً صفحہ ۵۲۔ ۵۔ امام احمد صفحہ ۴۶۔

استیجاب صفحہ ۱۲ ایضاً صفحہ ۱۲۔ ۱۳۔ استیجاب صفحہ ۱۲۔ ۱۳۔ ابوداؤد بروایت حضرت عائشہ رضی

آنحضرت صلعم سے بہت ملنا جلتا تھا۔ حضرت عائشہ فرماتی ہیں میری آنکھوں نے رسول اللہ صلعم کے بعد فاطمہ سے بہتر کسی کو نہیں دیکھا۔

عام حالات

لڑکی خواہ امیر کی ہو یا فقیر کی سن شعور تک تودہ اپنے شفیق والدین کی گود میں پرورش پاتی ہے، اور نظر ٹاٹا ایک گونہ اپنے والدین، بہن بھائی اور اُس گھر سے جہاں اپنی عمر کا ایک بہترین حصہ گزار چکی ہے محبت و ہمدردی ہو جاتی ہے لیکن چھوڑتے بہت جلد آجاتا ہے جہاں اُس کو ایک نئی دنیا اور نئی زندگی اور نئے لوگوں کا مقابلہ کرنا پڑتا ہے اور اپنے شفیق والدین سے مفارقت اختیار کرنا پڑتی ہے۔ یہ وہ وقت ہے جبکہ والدین باجماع شریعت لڑکی کا ہاتھ ایک اجنبی مرد کے ہاتھ میں دیتے ہیں اور اپنے فرفریغ منصفی سے دست بردار ہو جاتے ہیں وہ وقت لڑکی کے لیے ایک دردناک وقت ہوتا ہے۔

رخصتی کے وقت لڑکی کا گھر بجائے عشرتگاہ کے مانگدہ بجاتا ہے لڑکی تعاضلے دل سے مجبور ہو کر گردن جھکائے ڈار و قطار دوٹی رہتی ہے۔

چنانچہ حضرت فاطمہ سیدۃ النساء کا جب عقد ہوا تو آپ بھی بخیاں مفارقت و رو بہی تھیں۔ اسی عرصہ میں سردار کائنات نبی صلعم مکان کے اندر تشریف لائے حضرت فاطمہ کو اس عالم (ہشکباری) میں دیکھا تو فرمایا اے بیٹی فاطمہ! یہ رونا کیسا میں نے تمہاری شادی ایسے شخص سے کی ہے، جو علم و حلم میں سب سے افضل اور سلام لانے میں سب سے اول ہے۔

ایک دفعہ کا ذکر ہے کہ حضرت فاطمہ کی طبیعت کچھ ناساز ہوئی، آنحضرت صلعم عیادت کو تشریف لائے اپنے فرمایا بیٹی تم کیسی ہو ما جواب دیا مجھے تکلیف ہے لیکن اُس تکلیف میں فریاد اضافہ یہ ہے کہ میرے گھر میں کھلنے کی کوئی چیز نہیں ہے اپنے فرمایا بیٹی کیا تم کو پسند نہیں ہے کہ تم دنیا کی عورتوں کی سردار ہو انھوں نے عرض کیا کہ مریم بنت عمران کا کیا مرتبہ ہے، اپنے فرمایا وہ اپنے زمانہ کی عورتوں کی سردار ہیں تم اپنے زمانہ کی عورتوں کی سردار ہو، اور خدا کی قسم میں نے تمہاری شادی دنیا اور دین سے سردار سے کی ہے۔

آنحضرت صلعم ہجرت کر کے مدینہ منورہ تشریف لائے، لوالہ ابوبہ انصاری کے مکان میں فریاد

ہوئے، جب حضرت فاطمہ کا عقد ہوا تو آنحضرت صلعم نے حضرت علی سے فرمایا کہ تم کوئی مکان کرنا پر
 لے لو چنانچہ ایک مکان آنحضرت صلعم کے قیام گاہ سے کسی قدر فاصلہ پر لے لیا اور اسی مکان میں حضرت
 کریمؐ نے کیے۔ رخصتی کے بعد آنحضرت صلعم حضرت زینب کے یہاں تشریف لے گئے، اثنائے گفتگو میں اپنے
 اپنی صاحبزادی سے فرمایا کہ میں چاہتا ہوں کہ تم کو اپنے قریب بلا لوں۔ حضرت فاطمہ نے عرض کیا کہ
 آپ عمارت بن لوں سے فرمائیے وہ کوئی مکان آپ کے قریب یہ دیکھینگے۔ اپنے فرمایا بیٹی عمارت بن لوں
 سے بیات کہتے ہوئے شرم آتی۔ ہے اتفاق سے یہ خبر عمارت کو پہنچی تو بارگاہ نبوت میں حاضر ہو کر
 عرض کیا کہ مجھے معلوم ہوا ہے کہ آپ اپنی صاحبزادی صاحبہ کو اپنے قریب کے مکان میں منتقل کرانا
 چاہتے ہیں لہذا میرے مکانات موجود ہیں حضرت فاطمہ کو بلا لیجئے۔ میرا جان و مال اللہ اور اُس کے
 رسول کے لئے قربان رہا اور بجز اچھ چیز آپ مجھ سے لین گے مجھے اُسکا آپ کے پاس رہنا میرے
 پاس کے رہنے سے زیادہ محبوب ہوگا۔ رسول صلعم نے فرمایا تم نے سچ کہا خدا تم کو برکت دے اور
 اپنی رحمت تم پر نازل کرے، پھر حضرت فاطمہ کو عمارت کے مکان میں منتقل کرالیا
 حضرت فاطمہ نہایت متقی و پرہیزگار، دیندار خاتون تھیں اُن کی زندگی کا تمام زحمتہ زہد و تقویٰ
 پر گزارا، صبر و تحمل اور زہد و توہرے اور شرم و حیا کی آپ بہترین مثال ہیں دنیاوی تکالیف و مصائب
 کا آپ کو ذرا بھی خیال نہیں ہوتا تھا۔ آپ کی زندگی جس عسرت و تنگدستی میں بسر ہوئی اسکا
 اندازہ صرف اس سے ہو سکتا ہے کہ آپ اپنے گھر کا تمام کام خود کرتی تھیں۔ روزانہ کی خدمت
 و جانفشانی یہ تھی کہ اس قدر چکی پیستی تھیں کہ ہاتھوں میں پھالے پڑجاتے تھے، پانی کی مشک سے
 گرو سیتہ میں نشان بن گئے تھے، اور گھر میں جھاڑو دینے اور چوٹے کے پاس بیٹھ کر جو پٹھا چھونکنے سے
 کپڑے میلے و کثیف ہو جاتے تھے۔

فتوحات کی کثرت تھی مدینہ میں مال و زر کے خزانے لٹ رہے تھے لیکن کوئی سوال کرے کہ
 سیدہ لہنا حضرت فاطمہ کا کوئی اسمین حصہ تھا تو اسکا جواب سوائے نفی کے اور کچھ نہیں
 ہو سکتا۔ باین ہمہ جب آنحضرت صلعم سے یہ تکلیف دہ حالت عرض کر کے لونڈی کی استمداد
 کیجاتی تو آپ نے دوسرے طریقہ سے تسکین و تسفی، و غلط نصیحت کر دیتے، کبھی کوئی وظیفہ بتا دیتے

اور کبھی دنیا کی بے ثباتی کا حال بیان فرمادیتے، کبھی صاف انکار کرتے فرمادیتے کہ یہ فقر اور تاملی کا حق ہے
 ائمہ حدیث فرماتے ہیں کہ حقیقتاً چمکی پینے کے نشان حضرت سیدۃ النساء فاطمہ کے ہاتھوں میں پڑ گئے
 تھے، اور چولھا چھونکنے سے پھرہ مبارک کا رنگ متغیر ہو گیا تھا لیکن یہ قدرت نہ تھی کہ ایک کینز رکھ سکیں
 ایک دن حضرت علی نے حضرت فاطمہ سے کہا اب تو پانی بھرتے بھرتے سینہ درد کرنے لگا، آجکل دربار
 نبوت میں بہت سے قیدی آئے ہیں تم جاؤ اور ایک خادمہ آنحضرت صلعم سے مانگو۔ حضرت فاطمہ نے کہا
 میں اپنا حال کس سے کہوں میرا خود یہ حال ہے کہ چمکی پیستے پیستے ہاتھوں میں گٹھے پڑ گئے، پھر آپ اپنے
 والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں گئیں۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا کیا حال ہے کیسے آئیں کیا کوئی
 کام ہے اپنے عرض کیا کوئی کام نہیں صرف سلام کے لیے حاضر ہوئی۔ حضرت فاطمہ مر اسام آداب و
 سلام بجا لاکر اپنے گھر واپس آئیں جن باتوں کے اظہار کی ضرورت تھی اور جس گزارش کے لیے گئی تھی
 عین شرم کے مارے اُسکا اظہار نہ کیا۔ جب گھر واپس آئیں تو حضرت علی نے کہا تم جس کام کو گئی
 تھیں کیا کر کے آئیں آپ نے کہا میں سلام کر کے چلی آئی۔ پھر شرم و حیاء نے اجازت نہ دی کہ میں
 کوئی سوال کرتی۔ پھر دونوں میان بیوی آنحضرت صلعم کی خدمت میں گئے حضرت علی نے عرض
 کیا یا رسول اللہ پانی بھرتے بھرتے سینہ درد کر آیا حضرت فاطمہ نے عرض کیا چمکی پیستے پیستے ہاتھوں میں
 گٹھے پڑ گئے اب ایسی تکلیفیں ناقابل برداشت ہیں حضور کی بارگاہ میں بہت سے قیدی آئے ہیں
 ان میں سے ایک ہم کو دیجئے۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا بخدا میں تم دونوں کو کوئی خادم نہیں دیکھا
 کیا میں اہل صفہ کے حق کو چھوڑ دوں اور ان کو بھول جاؤں۔ جو فقر و فاقہ کی بدولت نان شبیہ کو
 محتاج ہیں اور میرے پاس کوئی چیز نہیں ہے کہ میں ان لوگوں کے لیے صرف کروں اور امداد
 دوں سوائے اُس سگہ ان قیدیوں کو فروخت کروں اور اُسکی قیمت سے اہل صفہ کی ضرورت
 پوری کروں جب یہ دونوں ایک منصفانہ جواب سن کر گھر واپس آئے تو آنحضرت صلعم ان کے گھر
 تشریف لائے اُسوقت دونوں اپنے اپنے فقیرانہ بستروں پر آرام کے لیے لیٹ چکے تھے لیکن جب
 آنحضرت صلعم کو آتے دیکھا تو تعظیماً و تکرماً اُٹھے آپ نے فرمایا تم نے جس چیز کی ضرورت ظاہر کی
 تھی اور جس کے تمام خواہشمند تھے اُس سے بہتر ایک چیز تم کو بتانے کے لیے آیا ہوں اُٹھو ان کے
 عرض کیا فرمائیے۔ آپ نے فرمایا دو ہر نماز کے بعد دس دس بار سبحان اللہ و الحمد للہ و اللعالم

پر حاکم اور سونے وقت سبحان اللہ و الحمد للہ ۳۳ - ۳۳ - بار اور اللہ اکبر ۳۴ بار پڑھ کر
 کر دو یہی تمہارے لیے بہترین خادم ہیں۔

اسی روایت کے سلسلہ میں راوی نے حضرت علی اور حضرت فاطمہ کی بے بساعتی و بے مانگی
 کا اظہار کیا ہو کہ جب وہ دونوں بستروں پر آرام کے لیے لیٹے تو اوڑھنے کا چادر اس قدر چھوٹا
 تھا کہ جیسا پ دونوں اپنے پیروں کو ڈھانکنا چاہتے تو سر کھل جاتا اور اگر سر ڈھانکنا چاہتے تو
 سر کھل جاتے تھے۔

حضرت علی جناب سیدہ فاطمہ کی خاطر داری کا بہت خیال رکھتے تھے، اور کوئی بات
 منشاء کے خلاف پسند نہ کرتے تھے، لیکن پھر بھی رسول صلعم اُن کو تاکید فرماتے تھے کہ فاطمہ کے ساتھ
 اچھا برتاؤ کرنا اور دہر حضرت فاطمہ کو بھی، بار بار نصیحت کرتے رہتے تھے کہ عورت کا بڑا فرض شوہر کی
 اطاعت و فرمانبرداری ہے، آپ ہمیشہ دونوں کے تعلقات میں خوشگوار سی پیدا کرنے کی کوشش
 فرماتے رہتے تھے۔ لیکن زن و شوہر کے تعلقات معاشرت ایسا ہم اور سخت ہیں کہ کیسی ہی
 احتیاط کی جائے پھر بھی کبھی نہ کبھی ایسے اتفاقات پیش آجاتے ہیں جس سے رنج و ملال پیدا
 ہو جاتا ہے جس سے لطف و محبت کی زندگی میں بد مزگی پیدا ہو جاتی ہے۔

چنانچہ ایک دفعہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کی بات سے تشدد سے کام لیا آپ کو ناگوار لگا رہا
 آپ کبیدہ خاطر اپنے والد بزرگوار رسول صلعم کی خدمت میں گئیں، آپ کے پیچھے پیچھے حضرت
 علی بھی لئے اور ایسی جگہ کھڑے ہو گئے کہ آنحضرت صلعم اور حضرت فاطمہ کی گفتگو سن سکیں،
 حضرت علی کی شدت مزاج و عفتہ کی حکایت کی آپ نے فرمایا اے بیٹی جو کچھ میں کہوں اسکو
 غور و فکر سے سنو اور عمل کرو۔ وہ مرد و عورت ہی کیا جنکے درمیان کوئی امر واقع نہ ہو اور
 یہ کیا ضروری ہے کہ مرد تمام کام عورت کے منشاء کے مطابق ہی کرے اور شوہر اپنی بیوی کو کچھ
 نہ کہے۔ حضرت علی پر اس مصلحت جو اب کا اس قدر اثر ہوا کہ پھر اُنھوں نے کوئی ایسی بات
 نہ کی جس سے حضرت فاطمہ بخندہ خاطر ہوئیں۔

حضرت علی خود فرماتے ہیں کہ میں چونکہ حضرت فاطمہ پر کرتا تھا اُس سے میں دست بردار

www.urduchannel.in

ہو گیا۔ اور میں نے اپنی بیوی سے لے لیا تھا اسی میں یہ ایسا عمل ہو کر دکھا جس سے تم پر سیدہ ہو اور تمہاری دشمنی ہو۔

حضرت علی اور حضرت فاطمہ کے درمیان جب کبھی خانگی معاملات میں کوئی رنجش ہو جاتی تو آنحضرت صلعم اسی طرح صلح کر دیتے۔ اور آپ کو ان دونوں کی مصالحت سے غیر معمولی مسرت ہوتی تھی ایک مرتبہ ایسا ہی اتفاق پھر پیش آیا آپ حضرت علی کے یہاں تشریف لے گئے اسوقت آپ کے چہرہ مبارک پر کچھ آناہ رنج و ملال کے نمایاں تھے۔ آپ نے ان دونوں میں صلح کرادی۔ جب باہر تشریف لائے تو آپ کا چہرہ مبارک بشاش تھا لوگوں نے دریافت کیا کہ یا رسول اللہ یہ کیا بات ہے جب آپ کلمہ میں تشریف لے گئے تو آپ کا چہرہ متغیر تھا اور اب بشاش ہے۔ فرمایا میں نے ایسے دو شخصوں میں مصالحت کرادی جو مجھے محبوب تھے

آنحضرت صلعم دنیاوی زینت و آرائش کو بہت ناپسند فرماتے تھے اور اولاد کے لیے بھی یہی صورت تھی آپ خود بھی زینت و آرائش کی چیز اولاد کو نہ دیتے تھے اور نہ دوسروں کو دنیا لیند فرماتے تھے۔ چنانچہ ایک دفعہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کو ایک سو نیکابار واجباً حضرت صلعم کو معلوم ہوا تو آپ نے فرمایا اے فاطمہ کیا تم لوگوں سے کہلوانا چاہتی ہو کہ رسول اللہ کی لڑکی اک کا ہار پہنتی ہے حضرت سیدہ فاطمہ نے اس کو فروخت کر کے اس کی قیمت سے ایک غلام خرید لیا۔

ایک مرتبہ آنحضرت صلعم کسی غزوہ سے واپس تشریف لائے تو حضرت فاطمہ نے بطور مقدمہ کلمہ کے دروازوں پر پردے لگا دیے، اور امام حسن، و امام حسین علیہما السلام کو چاندنی کے لنگن پہنا دیے جب آنحضرت صلعم حسب معمول حضرت فاطمہ کے کلمہ تشریف لائے تو اس ساز و سامان کو دیکھ کر واپس تشریف لے گئے حضرت فاطمہ کو آپ کی اپسی کا حال معلوم ہوا تو سمجھ گئیں کہ مزاج کے خلاف گذر افور اُپر دون کو چاک کر ڈالا۔ صاحبزادوں کے

صاحبزادے روتے ہوئے آنحضرت صلعم کے پاس گئے، آپ نے فرمایا اگر صومبرے اہل بیت ہیں مگر میں نہیں چاہتا کہ دنیا کے زخرفات سے آلودہ ہوں۔ اور صحابہ سے فرمایا کہ اسکے عیوض ہانھی دانٹ کے کنگن خرید کر لا دو۔

ابن ہشام بن مغیرہ برادر ابی ہبل نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے کہا تم عورا بنت ابی ہبل سے نکاح کرو حضرت علی کا یہ ارادہ آنحضرت صلعم کو معلوم ہوا تو آپ کو سخت ناگوار لگدرا آپ مسجد میں تشریف لائے اور عمر پر یہ خطبہ پڑھا۔

آل ہشام علی بن ابی طالب سے اپنی لڑکی کا نکاح کرنے کے لیے مجھ سے اجازت چاہتے ہیں لیکن میں اجازت نہ دوں گا البتہ بن ابی طالب میری لڑکی کو طلاق دیکر اُس کی لڑکی سے نکاح کر لیں فاطمہ میری جگر گوشہ ہے جس نے اُسکو ازیت دی گو اُس نے مجھے ازیت دی جس سے اُسے دکھ پہنچے گا اس سے مجھے جی پونے گا۔

ان بنی ہشام بن المغیرۃ استاد لونی ان بنکوا بنتہم علی بن ابی طالب فلا اذن ثم لا اذن الا ان یرید ابن ابی طالب ان یرجع ابنتہم فاما ہی لضعفۃ منی یریبی مارا بھا ویوزینی ما اذا ہا۔۔۔

اور فرمایا،

اور میں حلال کو حرام اور حرام کو حلال نہیں کرنا چاہتا ہوں لیکن خدا کی قسم بک رسول کی بیٹی اور دشمن خدا کی بیٹی دونوں ایک جگہ جمع نہیں ہر سکتیں۔

وانی لست احرم حلالاً ولا احل حراماً ولكن والله لا اجتماع بنت رسول الله و بنت عبد الله احداً ما۔۔۔

اس خطبہ کا یہ اثر ہوا کہ حضرت علی نے حضرت فاطمہ کی زندگی تک کوئی دوسرا نکاح نہیں کیا۔

کسی صاحب کو مبادیہ خیال ہو کر (معاذ اللہ) آنحضرت صلعم نے عورت اپنی بیٹی پر ہوت سپنے کی

دوسرے سے حضرت علی کو اجازت نہ دی، خطبہ میں یہ الفاظ نہیں اور نہ خطبہ سے دنیاوی مفاد کا ترشح ہے یہ پہلے ہی لکھا جا چکا ہے کہ آنحضرت صلعم نے کوئی دنیاوی فائدہ کبھی نہیں حاصل کیا یا وجود رسول خدا ہونے کے اپنی عمر نہایت عسرت و تنگی سے بسر کی تاکہ غافلین دنیا مستند ہو جائیں کہ دنیا کا ملین کے لیے باعث عزت و وقعت نہیں۔

حضرت علی کو اجازت نکاح نہ دینے کے چند وجوہ ہیں اولاً اسوجہ سے کہ اُس سے حضرت فاطمہ کو تکلیف پہنچتی اور اس تکلیف کا پہنچنا گویا آنحضرت صلعم کو تکلیف پہنچانا تھا اور آنحضرت صلعم کو تکلیف دینا گویا خدا نے تعالیٰ کو ناراض کرنا ہے۔ اور ایسا فعل حضرت علی رضی عنہ کے لیے ذی شانہ ہوتا۔ دوسرے اسوجہ سے کہ حضرت فاطمہ پر بسبب غیرت کے فتنہ و فساد کا احتمال تھا تیسرے آنحضرت صلعم کا اجازت نہ دینا کچھ اسوجہ سے نہ تھا کہ آپ دو عورتوں کا جمع ہونا پسند نہیں فرماتے تھے اسلئے مخالفت فرمائی۔ ہرگز ایسا خیال نہ تھا بلکہ آپ نے قضاے الکی سے متنبہ فرمایا کہ تقدیر الکی یہی ہے کہ یہ دونوں جمع نہ ہوں گے۔

یحییٰ ابن سعد قطانی کہتے ہیں کہ میں نے عبداللہ بن داؤد سے لا اذن الا ان یرید بن ابی طالب ان یطلق ابنتی وینکح ابنتھم اسرار شاد بنی صلعم کے معنی پوچھے تو انھوں نے کہا کہ اللہ نے حرام کر دیا حضرت علی پر کہ وہ حضرت فاطمہ کی حیات میں کسی اور سے نکاح کریں کیونکہ کلام اللہ میں ہے وَمَا تَاَمَّ الشَّرُّ سُوْلُ فِیْ حُدُوْدِہٖ وَمَا تَغْلَمُ عَنْہٗ فَاَسْتَحْوَا (ترجمہ) اور (مسلمانو!) پیغمبر جو چیز تم کو لہا تھو اٹھا کر (دید یا کریں وہ لوے لیا کر دو اور جس چیز کے لیے تم کو منع کریں اُس سے دست کش رہو۔

جب آنحضرت صلعم نے فرمایا کہ میں اجازت نہیں دیتا تو حضرت علی کرم اللہ وجہہ کو حضرت فاطمہ کی موجودگی میں بلا اجازت آنحضرت صلعم کے دوسری عورت سے نکاح درست نہیں۔ عمر بن داؤد لکھتے ہیں جبکہ آنحضرت صلعم کا ارشاد ہے، فاطمۃ بضعۃ منی یریبینی مالاً ایھا دیو ذیبینی ما اذا ہا، تو بیشک حضرت علی پر حرام ہے کہ فاطمہ کی موجودگی میں کوئی دوسرا نکاح کریں، اور اس سے آنحضرت صلعم کو تکلیف دینا اور وہ مالان لکھوان تو ذواہول اللہ

www.urduchannel.in کے موافق بھی کسی مسلمان کو بلائیں نہیں ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور یہاں بیوی چاہئے۔

بجلی بن سعد قطانی اور عمرو بن داؤد نے اس سلسلہ کو بہت واضح اور مشروح طریقہ سے صاف کر دیا اب کوئی شک و شبہ کی گنجائش نہیں ہے۔ وَمَا اتَّخَذَ الرَّسُولُ مِنْ دَوْلَةٍ مَّا نَهَى اللَّهُ فَاتَّهَمُوا ۗ اور وہاں کہہ ان لوگو! رسول اللہ سے تمام شکوک محو ہو گئے۔ اور اسی پر کاربند رہنا چاہیے۔

شعار اسلام ہمارا ایمان ہے کہ ہم اُس کو تسلیم کریں اور دل سے عمل کریں رسول اللہ کا ہر فعل ہمارے لئے طریقہ عمل ہے خدائے تعالیٰ متعدد جگہ اپنے رسول کی اطاعت کے لئے فرماتا ہے۔

اطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ - اللہ اور اُس کے رسول کی اطاعت کرو۔ (آل عمران پارہ ۳)۔
مَنْ طِيعَ الرَّسُولَ فَقَدْ اطَّاعَ اللَّهَ جس شخص نے رسول کی اطاعت کی اُسے اللہ کی اطاعت کی لہذا یہاں
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ لے وہ لوگوں کہ ایمان لائے ہو اللہ اور اُس کے رسول کی اطاعت
وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا الْكُفْرَ ۗ اور اُس سے روگردانی نہ کرو (انفال پارہ ۹)
خدائے تعالیٰ اپنے رسول کا مرتبہ بتلا کر بندوں کو مستند کرتا ہے۔

الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ مِنَ الْغَيْبِ هُمْ - پیغمبر مسلمانوں پر غور ان کی جانوں سے بھی حتیٰ زیادہ دیکھتے ہیں
أَرْوَاهُمْ ۗ اور مسلمانوں کی پاس کی جگہ میں اور پیغمبر کی بیویان (ادب و تعظیم میں) اعلیٰ
مابین ہیں۔ (الاحزاب پارہ ۲۱) ۛ

مطلب یہ ہے کہ ہر ایک شخص اپنی جان کا پاس کرتا ہے لیکن پیغمبر کے حکم کا پاس سے
زیادہ کرنا چاہیے۔ جو شخص خدا کے رسول کو قولا و فعلا جانی و مالی کوئی ایذا دے یا اُن کے فعل
حکم کو استہزا قرار دے یا کلمہ چینی کرے تو اُس کے لئے خدائے تعالیٰ تہدید کرتا ہے۔
إِنَّ الَّذِينَ يُولُوا لِلدِّينِ وَاللَّهِ وَرَسُولِهِ - جو لوگ اللہ اور اس کے رسول کو کسی طرح کی ایذا دیتے ہیں اُن پر دنیا
لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ - اور آخرت میں خدائی پھینکا رہے اور خدائے اُن کے لئے نکتہ
وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا عَظِيمًا ۖ - عذاب تیار کیا ہے (الاحزاب پارہ ۲۱)

آنحضرت صلعم نے حضرت علی، حضرت فاطمہ، اور امام حسن، اور امام حسین سے فرمایا کہ تم لوگوں کی جس شخص سے لڑائی ہے اُس سے میری بھی لڑائی ہے اور جس سے تمہاری صلح ہے اُس سے میری بھی صلح ہے یعنی جن لوگوں سے تم رضامند نہ ہو گے اُن سے میں بھی رضامند نہ ہوں گا اور جس سے تم خوش رہو گے اُس سے میں بھی۔ یہ افضلے محبت کا اتھائی اثر ہے۔

حضرت علی فرماتے ہیں جو بوقت میری شادی حضرت فاطمہ سے ہوئی تو میرے اور فاطمہ کے لیے کوئی بستر تک نہ تھا صرف ایک بھیر کی کھال تھی رات کو اُس پر لیٹ رہتا تھا اور دن میں اُس سے شکرگاہ کا کام لیتا تھا اور نہ کوئی خادم تھا۔

ایک دفعہ حضرت علی نے آنحضرت صلعم سے عرض کیا کہ آپ ہم دونوں (فاطمہ و علی) میں سے کس کو زیادہ محبوب رکھتے ہیں۔ آپ نے فرمایا تم سے زیادہ فاطمہ محبوب ہو اور فاطمہ سے زیادہ تم عزیز ہو۔

آنحضرت صلعم کی گرگوشی مشہور روایت کے مطابق حضرت فاطمہ کی عمر اُن تیس سال کی تھی کہ وحادثہ بجا نکلا۔ والد بزرگوار رسول صلعم کا سایہ ماطفت سر سے اٹھ گیا یہ صرف داغِ غم تھا نہ تھا بلکہ داغِ میتی تھا۔

آنحضرت صلعم کی محبوب ترین اولاد آپ ہی تھیں، اور دوسرے آنحضرت صلعم کی اولاد میں صرف آپ ہی کا وجود گرامی یہ صدر منہ جانکاہ اٹھانے اور رونے کے لیے باقی تھا۔

حضرت عائشہ صدیقہ فرماتی ہیں کہ وفات سے قبل آنحضرت صلعم کے پاس میں بیٹھی ہوئی تھی کہ فاطمہ آئیں تو آنحضرت صلعم نے مجھ یا ابنتی، اُمّ کلثوم یا امین یا ابین جانب بٹھا لیا پھر آپ نے اُن کے کان میں کچھ فرمایا اور رونے لگیں پھر دوبارہ کچھ کان میں فرمایا تو چپٹے لگیں۔ مجھے یہ تعجب ہوا اور مجھ سے نہرا گیا میں نے فاطمہ سے پوچھا یہ کیا بات ہو اس سے قبل میں نے ایک ہی وقت میں رونے اور ہنسنے کا اقصا نہیں دیکھا جیسا کہ اس موقع پر دیکھا۔ فاطمہ نے جواب دیا میں یہ کہنے کے لیے باپ کا راز فاش نہ کروں گی۔ جب رسول صلعم کا وصال ہو گیا تو میں نے پھر فاطمہ سے کہا اُس روز رونے اور ہنسنے کا کیا سبب تھا فاطمہ نے کہا چونکہ آنحضرت صلعم

اس عالم سے تشریف لیکئے۔ ایسے اب میں سن اچھ لو بیان کرتی ہوں دو پہلی مرتبہ تو آنحضرت صلعم نے فرمایا تھا کہ جبریل علیہ السلام سال میں ایک مرتبہ قرآن پاک کا دور کرنے تھے اس کے خلاف معمول سال میں دو بار دور کیا اس سے قیاس ہوتا ہے کہ میری موت کا وقت قریب لگیا ہے اور تم میرے اہل بیت میں سب سے پہلے مجھ سے ملو گی یا اس زمین رونے لگی پھر اپنے دوبارہ فرمایا کیا تم اس کو پسند نہیں کرتیں کہ تم دنیا کی تمام عورتوں کی سزا رہو۔ میں یہ سن کر منہ نہ لگی۔ وفات سے قبل جب آنحضرت صلعم پر غشی طاری ہوئی تو حضرت فاطمہ فرماتی تھیں۔

اؤ اگر جابجا لاہ، ہائے میرے باپ کی بچینی۔ اس پر آنحضرت صلعم نے فرمایا تمہارا باپ اب تک بعد پھر بچیں نہ ہوگا۔

یہ پہلے لکھا جا چکا ہے کہ آنحضرت صلعم کی وفات کے بعد تک بنات طلیبات میں صرف حضرت فاطمہ کا وجود گرامی تھا لیکن حقیقتاً امر یہ ہے کہ آپ پر بہت بڑی مصیبت پڑی اور آپ کی زندگی بھی اسی دن ختم ہو گئی۔ جس دن یہ صدمہ جانکاہ دیکھنا نصیب ہوا۔

کتب سیر میں مذکور ہے کہ وفات کے بعد حضرت فاطمہ بہت رنجیدہ رہا کرتی تھیں چنانچہ بقیۃ ایام حیات میں آپ کو کسی نے مہنتا ہوا نہیں دیکھا۔

جب آنحضرت صلعم کی تہمتیں و تکفین سے صحابہ فارغ ہو کر حضرت فاطمہ کی خدمت میں آئے اور آپ کی تسلی و تسخنی کرنے لگے تو آپ نے حضرت آنس سے پوچھا کیا تم رسول اللہ کو دفن کر کے اُنھوں نے عرض کیا جی ہاں۔ آپ نے فرمایا تمہارے دل نے کیسے گوارا کیا کہ تم نے کئی من خاک کے بیچے آنحضرت کو دبا دیا۔

آنحضرت صلعم کی قبر پر آپ تشریف لے گئیں وہاں روئین اور ایک مشت خاک قبر شریف سے لیکر آنکھوں سے لگائی اور یہ دو شعر پڑھے۔

ماد اعلیٰ من شہم ثوب بتر احمد
ان لا یستہم سر حلالہ ان غوالیا

کیا پائیں اس شخص کو نہ خاک نزار مبارک آنحضرت صلعم
سو گئے ملازم جو اسپر یہ کہ بھرا وہ تمام کرنی خوشبو لگے

صَبَّتْ عَلَى مَصَائِبِ لَوْ أَهْمَا
جمع پر جو صلیبیں پرین الرزہ دون پر تین

صَبَّتْ عَلَى الْأَيَّامِ صَرَمَ لِيَا لِيَا
نودہ رات ہوجاتے۔

یہ حضرت علی کرم اللہ وجہہ کے ہیں۔ جو حضرت فاطمہ نے وقت حاضر می مزار مبارک
پڑھے اور جو اشعار آنحضرت صلعم کے مرتبے کے متعلق آپ سے منسوب ہیں وہ یہ ہیں

اخبرنا فاق السماء وكورت :
فبارألوده كنارے آسمان کے پسٹ دیا گیا

شمس النهار واطلم العصران :
آفتاب اور تار یک ہو گیا زمانہ۔

والارض من بعد النبي كغيبه
اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد زمین ٹکڑوں میں ٹکڑوں میں بچیدہ

اسفعا عليه كثيرة الاحزان
بلکہ جو بہ کثرت آلام و منوس کے مشق ہوئی جاتی ہے

قليلك شعوق البلاد وغربها
آنحضرت صلعم پر مشرق و مغرب شہر کے لوگوں کو

ورقيلك مفراد تمام اہل بین کو رونا چاہیے۔

ولكنك مضروكل ميان
بلکہ بڑے بڑے پہاڑ اور غلوے زمین میں آسمان پہ

وليكه الطود الاشم وجوه
بيت اللہ شریف چسپ رپٹ لگے ہوئے اور ستون والا

والبيت والاسرار والاركان
ہے اس کو بھی رونا چاہیے۔ اے سب سولوں

ياخاتم الرسل المبارك ضوعه
کے خاتم کہ مبارک ہی شاخ اُن کی (سلسلہ نسب)

صله عليك منزل القرآن
رحمت بھیجیے اپنے پڑاؤ والا (کمال یعنی خدا نے اپنی رحمت بھیجی ہے)

آنحضرت صلعم کے انتقال کے بعد میراث کا مسئلہ پیش ہوا حضرت فاطمہ نے حضرت ابوبکر
سے فرمایا کہ جو کچھ میراث ہے اس کو تقسیم کر دو۔ حضرت ابوبکر نے فرمایا کہ رسول اللہ کے اعزہ
کو اپنے اعزہ سے زیادہ محبوب رکھتا ہوں لیکن دقت یہ ہے کہ خود آنحضرت نے ارشاد فرمایا
ہے کہ اپنا جو مال متروک چھوڑتے ہیں وہ کل کا کل صدقہ ہوتا ہے اس میں درانت نہیں ہوتی
اس بنا پر میں کیوں کر تقسیم کر سکتا ہوں۔ اس پر حضرت فاطمہ کو بہت قلق ہوا

صحیح بخاری میں مذکور ہے کہ حضرت فاطمہ کو اس گفتگو سے سخت صدمہ ہوا اور وہ حضرت ابوبکر
سے اس قدر ناراض ہوئیں کہ آخر وقت تک اُن سے اس معاملہ میں بات چیت نہ کی۔

لیکن طبقات کی ایک روایت سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ جب آپ بیمار ہو میں اور حضرت ابو بکرؓ آگے دیکھنے کے لیے گئے تو آپ نے اندر آنے کی اجازت مانگی حضرت علیؓ نے اپنی بیوی سیدہ حضرت فاطمہؓ سے کہا کہ ابو بکرؓ اندر آنے کی اجازت طلب کرتے ہیں آپ نے فرمایا اس کو تو آپ ہی سمجھ سکتے ہیں چنانچہ وہ اندر آئے مخرج برسی کی اور معذرت چاہی آپ ان سے خوش ہو گئیں اور کوئی رنج دل میں نہ رہا اس سے معلوم ہوتا ہے کہ گو پہلے بہت ناراض ہوں لیکن بعد میں آپ خوش ہو گئیں اور گذشتہ باتوں کا کچھ نہیں خیال کیا۔

وفات

حضرت فاطمہ سیدہ عالم کی اور تین بہنیں جس طرح عین جوانی کی حالت میں گذر گئیں اسی طرح حضرت فاطمہ نے آنحضرت صلیم کی وفات کے آٹھ ماہ بعد اور بعض کے نزدیک ۷۰ یوم کے بعد اس دنیا سے فانی سے کوچ کیا۔ اور بعض کے نزدیک دو مہینے اور بعض کے نزدیک چار مہینے لیکن صحیح یہی ہے کہ آنحضرت صلیم کی وفات کے چھ مہینے بعد بہ عمر اسی سال ۳۳ رمضان المبارک ۱۱ سالہ ہجری راہگزارے ہوئے۔

آنحضرت صلیم کی پیشینگوئی کہ میرے اہل بیت میں سب سے پہلے لوگ پوری ہوئی۔ اسی سال کی عمر اسی وقت تسلیم کی جاسکتی ہے جبکہ سنہ ولادت پانچ سال قبل نبوت تسلیم کیا جائے۔ اگر ۱۱ سالہ ہجری سنہ ولادت مانا جائے تو یہ عمر نہیں ہو سکتی ان اگر چوبیس سال عمر تسلیم کی جائے تو البتہ سنہ مذکورہ کے مطابق یہ سن شریف ہو سکتا ہے لیکن اگر اب بڑے اسی سال بالاتفاق تسلیم کیا جس سے سنہ ولادت پانچ سال قبل نبوت ثابت ہوتا ہے۔

واقعی مورخ لکھتے ہیں کہ حضرت فاطمہ کا انتقال ۳۳ رمضان المبارک ۱۱ سالہ ہجری میں ہوا۔ حضرت عباس نے جنازہ کی نماز پڑھائی اور حضرت علیؓ اور حضرت فضلؓ و حضرت عباس نے قبر میں اتارا۔

آپ کے مرض الموت کے متعلق صحیفہ تاریخ لکھ سکتے ہیں مگر جان تک معلوم ہو سکا وہ یہی ہے کہ آپ کا انتقال کسی ایسے سخت مرض میں ہوا کہ جسکی وجہ سے کچھ عرصہ تک صاحب فرماش رہیں

ام سلمہ کبھی ہیں کہ سوخت حضرت فاطمہ کی وفات کا وقت قریب ہوا اور حضرت علیؑ نے غسل کر دیا۔ آپ نے خوب اچھی طرح نہیں رکھتے تھے حضرت فاطمہ نے مجھ سے کہا کہ پانی کا انتظام کرو و میں غسل کر دوں گی اور صاف و عمدہ کپڑے نکال دو وہ پہنوں گی چنانچہ میں نے یہ سب انتظام کر دیا۔ آپ نے خوب اچھی طرح غسل کر کے کپڑے پہنے پھر فرمایا کہ میرا بستر کرو میں لیٹوں گی میں نے بستر بھی کر دیا وہ بستر اور قبلہ رو لیٹ گئیں اور مجھ سے فرمایا اب مفارقت کا وقت قریب ہو میں غسل کر چکی ہوں اس لیے اب غسل کی مگر ضرورت نہیں ہے اور نہ اب میرا بدن کھل جائے۔ چنانچہ اسکے بعد ہی انتقال ہو گیا جب حضرت علیؑ آئے تو میں نے یہ واقعہ بیان کیا انھوں نے اُسے غسل پر اکتفا کیا اور ان کو دفن کر دیا۔ یہی روایت کتاب صابین ام رافع سے مروی ہے۔

جنازہ میں بہت کم لوگوں کو شرکت کا موقع ملا اس کی وجہ یہ تھی کہ رات کو انتقال ہوا اور حضرت علیؑ سے وصیت کر دی تھی کہ میں رات کو دفن کر دی جاؤں چنانچہ رات ہی کو دفن کر دی گئیں۔ چونکہ رات کا وقت تھا لوگوں کو دفنات کی خبر نہ ہو پونج سکی۔ اس لیے اکثر لوگ شرکت دفن سے محروم رہے۔

سیدۃ النساء حضرت فاطمہ کے مزار میں انتہائی شرم و حیا تھی جیسا کہ وفات کا وقت قریب آیا تو آپ نے حضرت اسماء بنت عمیس سے فرمایا کہ مجھے پسند نہیں ہے کہ عورت کا جنازہ قبرستان تک کھلا ہوا جائے اس میں بے پردگی ہوتی ہے اور مرد و عورت کے جنازہ میں کوئی تفریق نہیں رکھی گئی، مرد بڑا کرتے ہیں کہ جنازہ کھلا ہوا لیجاتے ہیں یہ مجھے بالکل پسند نہیں ہے حضرت اسماء نے کہا یا نبوت رسول اللہ میں نے چشم میں ایک بہترین طریقہ دیکھا ہے اگر آپ حکم دین تو وہی طریقہ پیش کر دوں۔ یہ لنگر کچھ چور کی چند شاخیں منگوائیں اور ان پر کڑا آنا جس سے ایک پردہ کی صورت نکلا آئی۔ آپ کو یہ طریقہ بہت پسند آیا اور بہت خوش ہو گئیں۔ چنانچہ آپ کا جنازہ اُسی طرح پردہ میں قبر تک گیا۔ اور سلام میں ہی پہلی خاتون ہیں چکا جنازہ اس طریقہ سے اٹھایا گیا۔ آپ ہی کی ذات مقدس نے اس پردہ کو رائج کیا اور آج تک اسی پر عملدرآمد ہو رہا ہے۔

۱۔ طبقات صفحہ ۱ و ۲، ۲۔ اسباب صفحہ ۲، ۳۔ اسد الغابہ صفحہ ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰،

جس کا ہیرن بی ہوی ہون مٹی نے میرے تمام
عاجس کو کھا لیا اور میں تم کو ٹھول گئی اور میں اپنے
اہل درمچھ لوگوں سے پوشیدہ ہو گئی ہوں -
تم کو میری طرف سے سلام پہنچے (اور انیس) مجھ سے
اور تم سے دوستی کی رہتی منقطع ہو گئی -

اکل التراب محاسنی فلسلیکم
و حجت عن اہلی وعن اقربا
فعلیکم منی السلام تقطعت
منی منکم خلة الاحباب

دفن اواقفی کہتے ہیں میں نے عبد الرحمن بن ابی لیسٰی سے کہا کہ اکثر لوگوں کا خیال ہے کہ
حضرت فاطمہ کی قبر مقام بقیع میں ہے۔ اب کا اس بارہ میں کیا خیال ہے؟
تو انہوں نے جواب دیا کہ مقام بقیع میں وہ دفن نہیں کی گئیں لیکن دردار عقیل، میں دفن
کی گئیں ان کی قبر اور راستہ کے درمیان تقریباً سات ہجرت کا فاصلہ ہے۔

شرفِ فضیلت اس امر میں محدثین کا اختلاف ہے۔ کہ اس امت میں شرفِ فضیلت کسکو
احصل ہے۔ کسی نے حضرت عائشہ صدیقہؓ کو فضل قرار دیا ہے، کسی نے
حضرت فاطمہؓ کو۔ لیکن عام مسلمانوں کا اعتقاد یہی ہے کہ حضرت فاطمہؓ افضل ہیں۔
پھر اس امر میں بھی اختلاف ہے کہ حضرت خدیجہؓ افضل ہیں یا حضرت عائشہ صدیقہؓ۔
لیکن حقیقت حال یہ ہے کہ حیثیتیں مختلف ہیں۔ اولیتِ اسلام، اور ابتدائی
کوششوں، اور تصدیقِ رسالت، اور آنحضرت صلعم کی اعانت و امداد کے
حفاظت سے حضرت خدیجہؓ افضل ہیں۔ اور علم و عظمت، ذکاوت، ذہانت،
عقل مندی کو دیکھتے ہوئے حضرت عائشہ صدیقہؓ کا مرتبہ زیادہ ہے۔

بعض لوگ یہ بتیال کیے ہیں کہ حضرت فاطمہؓ کی فضیلت اسوجہ سے ہے کہ وہ
رسول اللہ صلعم کی صاحبزادی ہیں۔ لیکن یہ خیال صرف حسن عقاد پر ہے۔ ان کی
ذاتی خوبیوں کا مجموعہ جو ہر خود ان کی فضیلت پر دال ہے۔ اسلام نسبی جیسی،
شرف کا لحاظ نہیں رکھتا، نہ ہر ذہن تواریخ خود ایک ایسا وصف ہے جو اپنے معیار
کے اعتبار سے ہر خوبی کے لیے کفیل ہو سکتا ہے۔

آنحضرت صلعم نے خود ایک مرتبہ حضرت فاطمہؑ سے فرمایا کہ تم پر خیال نہ کرنا کہ میں تمہارا باپ ہوں، آخرت میں تمہاری مدد کروں گا میں بلا اذن کسی کی شفاعت نہ کروں گا تم خود عمل صالح کرو اور اللہ پر بھروسہ رکھو۔ اسی سے امداد چاہو اور یہ سمجھ لو کہ آخرت میں کوئی چیز سولے عمل صالح کے فائدہ مند نہیں ہے۔

حضرت امامہؑ

نام امامہ نام ہے، ان کے والد ماجد حضرت ابو العاص بن ربیع بن عبد المطلبؑ۔ اور والدہ ماجدہ حضرت زینب بنت رسول اللہؐ ہیں۔

ولادت اپنے نانا آنحضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانہ مبارک میں پیدا ہوئیں۔

نکاح آنحضرت صلعم کی حیات مبارک میں جب سن شعور کو پہنچیں تو ان کی شادی ان کی ننگر ہوئی۔ چونکہ حضرت فاطمہ کا انتقال ہو چکا تھا اور حضرت فاطمہ کی وصیت بھی یہی تھی کہ میرے بعد حضرت علی امامہ سے عقد کریں۔ اسلئے حضرت امامہ کا عقد حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے کر دیا گیا۔

حضرت امامہ کی شادی کا سر انجام زبیر بن العوام کے ہاتھوں ہوا تھا اسلئے کہ حضرت ابو العاص نے انھی کو حضرت امامہ کے نکاح کرنے کی وصیت کی تھی۔

جب حضرت علیؑ شہید ہوئے تو اس خیال سے کہ معاویہ حضرت امامہ سے عقد نہ کر لیں۔ آپ نے معیرہ بن نوفل کو وصیت کی کہ تم میرے بعد امامہ سے عقد کر لینا چنانچہ حضرت علیؑ کے انتقال اور عدت گذرنے کے بعد معیرہ بن نوفل سے عقد ہو گیا۔

۱۔ طبقات صفحہ ۲۶۶ اور الدلائل صفحہ ۲۰۰ و استیعاب صفحہ ۶۴۵ و دلائل المشورہ صفحہ ۶۵، ۶۶ ایضاً ۶۶۔

۲۔ اسد الغابہ صفحہ ۲۰۰ و استیعاب صفحہ ۶۶۔

حضرت لبابۃ الکبریٰ

نام { ان کا نام لبابۃ ہے، الکبریٰ لقب، اور ام الفضل کنیت ہی یا یہ اپنی کنیت کے ساتھ زیادہ مشہور و معروف ہیں، ان کے والد ماجد حارث بن حزن الہلالی تھے، اور والدہ بہندہ (خولہ) بنت عوف قبیلہ کنانہ سے تھیں۔۔۔

نکاح { ام الفضل (لبابۃ) کا نکاح حضرت عباس بن عبدالمطلب سے ہوا۔ (جو کہ آنحضرت کے عم محترم تھے)۔

اسلام { ام الفضل (لبابۃ) خواتین مکہ میں پہلی خاتون ہیں جو حضرت خدیجہ بنت خویلدہ (زوجہ بنی صلعم) کے بعد اسلام لائیں۔

ہجرت { حضرت عباس بن عبدالمطلب کے اسلام لانے کے بعد حضرت ام الفضل (لبابۃ) نے مدینہ کی طرف ہجرت کی۔

فضل و کمال { حضرت ام الفضل (لبابۃ) نے آنحضرت صلعم سے تقریباً تین احادیث روایت کی ہیں، جنکے اکثر اولاد کے نام یہ ہیں۔ عبد اللہ، تام، انس بن مالک، عبد اللہ بن حارث، عمیر، کریم، قابوس،

خاص خصوصیت { آنحضرت صلعم کے قبل بعد نبوت کسی خاتون کو یہ شرف حاصل نہ تھا کہ آپ کا سر مبارک اپنی گود میں رکھ کر بال صاف کرتی۔ گنگھی کرتی

یا مسیر لگاتی اور نہ آنحضرت صلعم اس کو سب فرماتے لیکن یہ شرف و عزت خصوصیت سے ام الفضل (لبابۃ) ہی کو حاصل تھا کہ سر مبارک اپنی گود میں رکھ کر آپ کے بال صاف کرتی۔ اور سر لگاتی تھیں۔

عام حالات۔ رسول صلعم ام الفضل کے گھر ان کو دیکھنے اکثر تشریف لیا کرتے تھے۔ اور

۱۔ طبقات صفحہ ۲۰۳، ۲۔ اسد الغابہ صفحہ ۵۲۹، ۳۔ مستیجاب صفحہ ۶۹، ۴۔ طبقات صفحہ ۲۰۳، ۵۔

حسین علیہ السلام نے آنحضرت صلعم پر پیشاب کر دیا، ام الفضل نے ان کو آپ کی گود سے لے لیا اور غصہ سے جھڑکا اور کہا تم نے آنحضرت صلعم پر پیشاب کر دیا۔ آپ نے فرمایا تم نے میرے بچے کو جھڑکا کر مجھے تکلیف دی پھر پانی سے پیشاب دھویا۔

ام الفضل نسبت دیگر خواتین کے اولاد کی طرف سے بہت زیادہ خوش نصیب اولاد تھیں۔ ان کی کل اولادین نہایت قابل تھیں۔ ابو الفضل، عبدالستار، عبدالستار، مقبر، قثم، عبدالرحمن، ام جیبیہ، یہ سب ام الفضل کی باقیات صالحات ہیں۔
عبدالستار بن زید اھلالی شاعر ام الفضل کی خوش قسمتی پر فخر و ناز کرتا ہوا یہ شعر لکھتا ہے۔

مآولدت بنجیۃ من فحل	نہیں جنی کوئی شریف زادی کسی شریف مرے مثل
کستہ من بطن اُم الفضل	ان بچے بچوں کے ام الفضل کے بطن سے ہیں۔
اکرم بعہا من کلمۃ کھل	کس قدر اچھی اور ہیر عورت ہر اور نہ کھنڈر اچھا اور ہیر مرد ہر جو کہ
عمّ النبی المصطفیٰ ذی الفضل	نبی پر گزیرہ صاحب فضل اور خاتم الانبیاء اور
وخاتم الرسل وخیر الرسل	بہترین پیغمبر کے چچا ہیں۔

ام الفضل نے حضرت عثمان غنی کے زمانہ خلافت میں داعی اجل کو لبیک کہا
وفات اُسوقت اُن کے شوہر حضرت عباسؓ زندہ تھے۔

حضرت فاطمہ رضی

نام فاطمہ نام ہے، ان کے والد قیس بن خالد الاکبر بن دہر تھے، اور والدہ امیمہ بنت ربیعہ بن قبیلہ کنانہ سے تھیں۔ اور ان کے بھائی ضحاک تھے، فاطمہ اپنے بھائی سے دس سال بڑی تھیں۔

نکاح ابو عمر حفص بن مغیرہ سے نکاح ہوا تھا۔

ہجرت ہجرت کے پہلے دور میں جبکہ عورتوں نے مکہ سے ہجرت کی اُس میں یہ بھی شامل تھیں۔

فضل و کمال یہ نہایت عقلمند، سمجھدار، ادیب، فاضلہ، صاحبہ الرائے، ناقب الفکر، ذی کمال خاتون تھیں۔ اکثر فقہ اور لوگوں نے اُن کے حوالہ سے چند احادیث کی روایت کی ہے جنہیں سے بعض کے نام یہ ہیں۔ شعیب، نخعی۔ ابو سلمہ، قاسم بن محمد، ابوبکر بن ابوالہجیم، سعید بن مصعب۔ عروہ، عبد اللہ بن عبد اللہ، اسود، سلیمان بن یسار، عبد الرحمن بن عاصم، عیسیٰ۔

جب حضرت عمر بن الخطاب نے مسندِ ہجری میں شہید ہوئے تو مجلس شوریٰ انھی حضرت فاطمہ کے کٹر منفق ہوئی۔ چونکہ فاطمہ ایک عقیدہ، اہمیت، ذی علم، صاحبہ الرائے خاتون تھیں ایسے ان سے بھی شورہ لیا جاتا تھا۔

عام حالات جبکہ حضرت علی علیہ السلام مسند میں بن کی طرف ایک لشکر لیکر جا رہے تھے اُن کی ہمراہی میں حضرت فاطمہ کے شوہر ابو عمر بھی تھے، سد ہارتہ

وقت ابو عمر نے اپنے وکیل نکاح عیاش بن ابی ربیعہ کی معرفت اپنی بڑی فاطمہ کو آخری طلاق

۱۔ شیخ ابی نعیم، ۱/۲۶۶، اسد الغابہ ص ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳،

(دو طلاق دے چکے تھے) اہلناہیجی۔ اور بطور عہد باپ خ صلح جو باپ خ صلح خرمے بھی بیٹھے جب حضرت فاطمہ نے عیاش سے اپنے کھلنے اور بیٹے اور مکان کا مطالبہ کیا تو عیاش نے کہا تمہارے شوہر نے مرنے پر خرمے اور جوڑ دیئے ہیں اور ہمارے پاس کچھ نہیں ہے۔ جو کچھ دیا گیا محض احسان و مہرِ دردی ہے ورنہ اب تمہارا کوئی حق ہمارے ذمہ نہیں ہے فاطمہ کو یہ بات بہت ناگوار گذری اور اپنے کپڑے وغیرہ لیکر آنحضرت صلعم کی خدمت میں حاضر ہوئیں خالد بن ولید وغیرہ بھی وہاں پہنچے فاطمہ نے یہ سب قصہ آنحضرت صلعم سے بیان کیا آپ نے استفسار فرمایا کہ تم کو ابو عمر نے کتنی مرتبہ طلاق دی۔ حضرت فاطمہ نے عرض کیا کہ تین بار، آنحضرت صلعم نے فرمایا کہ تمہارا نان و نفقہ ابو عمرو پر واجب نہیں اب تم عدت کا زمانہ ام شریک کے یہاں گزار دو لیکن ام شریک کے اعزہ و اقارب کی آمد و رفت ان کے مکان میں بھی اس لئے آپ نے دوبارہ یہ حکم دیا کہ ابن کتوم نائبا اور تمہارے ابن عم بن اسیلے بہتر ہے کہ تم ان کے یہاں رہ کر عدت کا زمانہ گزارو چنانچہ حضرت فاطمہ تبعلیہ ارشاد آنحضرت صلعم ان کے یہاں رہنے لگیں جب عدت کا زمانہ منقضی ہوا تو ہر طرف سے لوگوں کے پیغام عقد آنے لگے جس میں امیر معاویہ بن ابی سفیان اور ابو جہم اور اسامہ بن زید کا بھی پیغام تھا حضرت فاطمہ نے آنحضرت صلعم سے ان پیغاموں کے بارے میں مشورہ کیا آپ نے فرمایا معاویہ فقیر و مفلس ہے۔ اس کے پاس کچھ نہیں اور ابو جہم جھگڑالو اور سخت مزاج ہے، اسامہ بن زید ان دو لون سے بہتر ہے چونکہ حضرت فاطمہ کا خیال تھا کہ آنحضرت صلعم اپنے شرف ازدواج سے سرفراز فرمائیں گے اس لئے انھوں نے اسامہ بن زید سے عقد کرنے میں تامل کیا۔ آنحضرت صلعم نے فرمایا تمہیں کیوں عذر ہے، خدا اور رسول کی اطاعت کرو اس میں تمہاریسے کیا ہے۔ یہ ارشاد مبارک سن کر اسامہ بن زید سے نکاح کر لیا۔

حضرت فاطمہ کہتی ہیں کہ میں اس عقد کے بعد لوگوں کے نزدیک قابل رشک بن گئی۔

خلق اور حسن و جمال حضرت فاطمہ ایک بہاد، حسین و جمیل خاتون تھیں۔ اور صوف حسن و جمال ظاہر ہی سے آبرہ نہ تھیں۔ بلکہ (سونے پر شہاگہ) یہ کہ نہایت شریفانہ عادات و اخلاق و خصائل

فَاِذَا بَلَغَ الْبَلَغَانَ فَاُمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَاْرِوهُنَّ بِمَحْرُوفٍ بِمَحْرَب
عورتیں اپنی عدت پوری کرنے پر آمین تو ریا تو رجوع کر کے (سیدھی طرح ان کو اپنی زوجیت
میں لے لے رہو یا سیدھی طرح ان کو خصمت کر دو۔

اس بنا پر تین طلاق کے بعد کسی بات کا احتمال اور شبہ نہیں ہے اور دوسرے تمہارا ذاتی
خیال بھی یہ ہو کہ عورت تا وقتیکہ حاملہ نہ ہو اُس کو نان نفقہ نہیں دینا چاہیے۔ لہذا اب تم کو
اُس کے روکنے کی بھی کوئی وجہ نہیں ہے۔

شرعیات اسلامی میں طلاق اگرچہ بہت ہی ناپسندیدہ بات ہے لیکن اگر مرد کو مطلقاً اُس کا اختیار
نہ دیا جائے تو بعض صورتوں میں بڑے بڑے فسادات کا احتمال ہو جیسا کہ دوسری قوموں
میں دیکھا جاتا ہے اُن کے مذہب میں طلاق نہیں گنجبوری اُن کو اسلامی قاعدے کی
طرت رجوع کرنا پڑتا ہے، اسلام نے طلاق جائز رکھی ہے مگر اس میں بڑی احتیاط
کی ہے کہ حتی الامکان طلاق کی نوبت نہ آئے۔ اور اگر آئے تو زون و شو میں کسی کی حتی
تلفی نہ ہو، اولاً حیض کے دنوں میں طلاق کا دینا منع ہے، اس میں مصلحت یہ ہے کہ ان ایام
میں میان بیوی چارو ناچار ایک دوسرے سے الگ رہتے ہیں۔ تعجب نہیں کہ یہ علی کی
طلاق کی محرک ہو جس کو طلاق دینا ہو تو ایسی حالت میں کہ عورت غسل سے فارغ ہو چکا
تاکہ ظاہر ہو جائے کہ داعیہ طلاق قوی ہے۔ پھر طلاق کے بعد عدت ہے اس میں ایک
نسب کی احتیاط ہے کہ عدت کی مدت میں متوازن تین بائزرت کو دن آجائیں گے تو
ابھی طہرت الطہیان ہو جائے گا کہ محل سے نہیں ہے۔

اگر عورت محل سے ہو تو اُس کی عدت وضع محل تک ہے عدت میں مرد و عورت کو اچھا موقع
دیا گیا ہے کہ مذاہب کر سبب اور مرد اپنی طلاق کو دیکھیں۔ جس کو مطلق شرع میں رجعت
کہتے ہیں پھر طلاق میں اُس کا بھی لحاظ ہوتا ہے یا ذرہ اور بطور عدت عورت کا وقت عدت
میں نتائج۔ ہوا اور اُس کو بڑی ندرت پورتی کرنے کا موقع دیا جائے ایسے شروع
سورت ہیچ نہ ہو گیا ہو نہ عورت غسل کرے ایک اس وقت اس کو طلاق دیا جائے ہو چکا

www.urduchannel.in
حاصل ہونے کی صورت میں چپے کے درود پڑھنے کا کوئی اثر ہے اور اسے اس طرح نے نہایت

عمدہ انتظام کر دیا ہے اور یہ سب احکام اُن آیتوں میں صراحت کیسا تھا مذکور ہیں۔
اسلام میں حکم ہے کہ مطلقہ عورتین عدت کے دن اپنے شوہر ہی کے گھر میں گزاریں اس حکم کے تحت
صرف فاطمہ بنت قیس کی شہادت ہے کہ اُن کے شوہر نے اُن کو طلاق دی اور آنحضرت صلم کے
ارشاد سے اپنے شوہر کا گھر چھوڑ کر دوسرے گھر میں جا کر رہیں، فاطمہ اس واقعہ کو بیان کر کے اجازت
انتقال مکان پر استدلال کرتی تھیں (جیسا کہ اپنی بھانجی بنت سعید بن زید کے لیے کیا) حضرت
عائشہ صدیقہ کے زمانے میں اس واقعہ کی سند سے، ایک معزز باپ نے اپنی مطلقہ بیٹی کو شوہر کے
گھر سے بلوایا۔ حضرت عائشہ صدیقہ رضی نے اس عام حکم اسلامی کے محافظت پر سخت اعتراض کیا مگر وہ ان اس
زمانہ میں مدینہ کا گورنر تھا اُس کو کہلا بھیجا کہ تم سرکاری حیثیت سے اس معاملہ میں دخل دو اور نفس
مسئد کی نسبت فرمایا کہ اس واقعہ سے عام استدلال جائز نہیں۔ فاطمہ کا واقعہ یہ تھا کہ فاطمہ
کے شوہر کا گھر شہر کے کنارے پر تھا اور رات کو جانوروں کا خوف رہتا تھا غیر محفوظ اور خوفناک
مقام تھا۔ اس لیے آنحضرت صلم نے اُن کو اجازت دی کہ تم دوسری جگہ عدت
کا زمانہ گزار دو۔

چنانچہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی کی اس روایت سے فاطمہ کا استدلال انتقال مکان پر ایک
ضعیف استدلال معلوم ہوتا ہے کیونکہ واقعہ کی نوعیت اور آنحضرت صلم کا ارشاد مصلحتی
اس امر پر مجبور نہیں کرتا کہ وہ ایک عام حکم شرعی سمجھا جائے۔ لیکن وہ ایک مخصوص حکم تھا جیسا
کہ حضرت عائشہ صدیقہ رضی کی روایت سے ظاہر ہوا۔

کتب میں حضرت فاطمہ کے سنہ وفات کا پتہ نہیں چلتا لیکن حضرت زبیر رضی
وفات کے زمانہ خلافت تک زندہ رہیں۔

تم اپنی خوشی سے اسلام لائے، اور اپنی رضامندی سے تم نے ہجرت کی، اور قسم ہو اُس خدا کے لایزال کی جس کے سوا کوئی دوسرا معبود نہیں، جس طرح تم اپنی مان کے شکم سے پیدا ہوئے اسی طرح تم اپنے باپ کے پیٹے سے زندہ ہو، اور نہ میں نے تمہارے باپ سے خیانت کی اور نہ تمہارے ماموں کو رسوا ذلیل کیا، تمہارا نسب بے داغ ہے اور تمہارے حسب میں کوئی نقص نہیں ہے۔

تم جانتے ہو مسلمانوں کے لئے اللہ تعالیٰ کی جانب سے کفار سے جہاد کرنے میں کس قدر ثواب عظیم ہے۔ اور تم اس کو خوب غور سے سمجھ لو کہ عالم جاودانی کے مقابلہ میں دنیا کے فانی پیسے ہی بخداوند تعالیٰ فرماتا ہے **وَيَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا** **وَصَابِرُوا زُرَّ الْأَبْطُورُ إِنَّهَا اللَّهُ أَهْلَكَم بِرَحْمَتِهِ**، مسلمانوں! (اُن تکلفین کو جو خدا کی راہ میں تم کو ہمیشہ آئیں۔) برداشت کرو، اور ایک دوسرے کو صبر کی تعلیم دو، اور آپس میں مل جل کر رہو اور اللہ سے ڈرتے رہو تاکہ (آخر کار تم اپنی) مراد کو پہنچو، جب تم دیکھ لو کہ لڑائی جوش پر آگئی اور اُس کے تیلے بھڑکنے لگے اور اُس کے شرارے میدان جنگ میں منتشر ہونے لگے تو لڑائی میں گھس جاؤ اور خوب لڑو اور خدا کے لایزال سے نصرت و فتح کے امید دار رہو انشاء اللہ عالم آخرت کی بزرگی و فضیلت پر کامیاب ہو جاؤ گے۔

جب صبح ہوئی تو یہ تو نہالان اسلام، و فدایان ملت، اپنی مان کی نصیحت پر کار بند رہ کر خیر باد اشعار پڑھتے ہوئے میدان جنگ میں کود پڑے اور اپنی دلیری و شجاعت کے نہ صرف نقش صفحات تاریخ میں ثبت کر گئے، بلکہ لوگوں کے دلوں پر اسکا سکہ بٹھا دیا۔ جہاں تک ہو سکا راہ خدا میں لڑے آخر میں شہید ہو گئے۔ بہت بہت بزرگ و بیدہ عالم دوام ماہ ایسے ہی فدایان ملت کے لئے مخصوص ہیں۔

لے آل عمران پارہ ۲۷ - ۲۷، الغابہ صفحہ ۳۲، دستیجاب صفحہ ۵۵، وصعہ صفحہ ۶۶، درر المنثور

جب غنسا کو یہ خبر دست از ہوجھی تو لانا خدا کا شکر ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی شہادت کا شرف مجھے بخشا، خدا کی ذات سے اُمید ہے کہ میں ان بچوں سے اللہ تعالیٰ کے سایہ رحمت میں ملون گی

حضرت عمرؓ ان کے بیٹوں کو فی کس دو تہود رہم سالانہ وظیفہ دیتے تھے وہ ان لوگوں کی شہادت کے بعد غنسا کے نام برابر جاری رکھا

عام حالات { کبھی کبھی دو تین شعر کہا کرتی تھیں۔

لیکن جب قبیلہ بنی اسد سے ان کے قبیلہ کی لڑائی ہوئی اُس میں ان کا حقیقی بھائی معاویہ مقتول ہوا اور دوسرا سوتیلہ بھائی صخر، ابو لؤرد الاسدی کے نیزہ سے زخمی ہوا تو حضرت غنسا نے تقریباً ایک سال تک صخر کی بڑی محنت و جانفشانی سے تیمارداری کی لیکن زخم کاری لگا تھا جا بزنہ ہو سکا اور اپنی چھیتی بہن کو دائمی مفارقت کا داغ دے کر سفرِ آخرت اختیار کر گئے۔

غنسا کو اپنے دونوں بھائیوں بہت محبت تھی لیکن صخر کے علم، بڑو باری، سخاوت، شجاعت سفارندی، حسن، مکی وجہ سے ان سے زیادہ مالوس اندر گردیدہ محبت تھیں۔ اسی وجہ سے غنسا کو صخر کے انتقال سے سخت صدمہ پہنچا۔ اسی وقت سے اپنے بھائی پر بے نظیر مرنے کے شروع کیے۔

مرثیوں میں شدتِ غم و کثرتِ آلام کا اظہار ایسے دسوز و جانگداز الفاظ میں کرتی کہ لوگ بیتاب ہو جاتے۔ اور پڑھتے پڑھتے اشکباری کرنے لگتے مرنے کے چند شعر درج کیے جاتے ہیں جن سے ان کی فصاحت و بلاغت اور جودتِ طبع کی آزمائش ہو سکتی ہے۔

اعین جود اولاً تجمد اؤ
ای میری دونوں آنکھوں سخاوت اختیار کر داؤ نھیل نہ بجاؤ۔
الابتکیان لصخر المندی
کیا تم دونوں صخر صاحب سخا پر نہیں ہوتی ہو۔

۱۔ اسد الغابہ ص ۲۲۲ و ۲۲۳، تاریخ حجاز ص ۲۲۲، اسد الغابہ ص ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳،

کیا تم ایسے شخص پر جو نہایت دلیر اور جو بصورت تھا نہیں
 رہتی ہو کیا تم نہیں دیتی ہو ایسے شخص پر جو جوان مرد اور عجاہب کا تلم
 نہایت دراز تھا اور بلند مکان والا تھا (در حال یہ ہی) کہ وہ اپنے
 قبیلہ کا سردار ایسی حالت میں ہو گیا کہ نو عمر بچہ پیدا اور بھی بچہ
 کا تھا جب قوم نے بلند مرتبہ کے حصول میں کوشش
 کی تو اس نے بھی اپنے ہاتھ حصولِ مرتبہ کیلئے دراز کیے پس وہ
 اس عزت کو پہنچ گیا جو اُن لوگوں کے ہاتھوں سے بھی
 اور بھی تھی پھر وہ سعادتمندی کی حالت میں گذر گیا بزرگی کو تو دیکھتا
 ہو کہ وہ اُس کے گھر کا راستہ بتلاتی ہے افضل مجبزیال کرنا ہو کہ وہ اُسکی
 تولد کرے، اور اگر شرافت اور عزت کا ذکر کیا جائے تو اُسکو یہی
 حالت میں یا بیگا اُس نے عزت کی چادر اُدھر بھی (مضمون کر لی)
 ہو اور یہ بند باندھ لیا ہے یعنی اگر عزت و شرافت کا تذکرہ کیا
 کیا جائے تو بھی وہ سب افضل اُس طرف رہیگا۔

الابتکیان الجراحی الجبیل ؕ
 الابتکیان الغتی الشید ؕ
 طول البنجاد عظیم الترماد ؕ
 وسلد عشیرتہ امر دا ؕ
 اذ القوم مدوا باید یہم ؕ
 الی المجد مد الیہ رید ؕ
 قتال الذی فوق اید یہم ؕ
 الی المجد ثم رضی مسعد ؕ
 تری المجد یہی الی بیتہ ؕ
 یری افضل المجد ان یجد ؕ
 وان ذکر المجد الغیث ؕ
 نازر یا المجد ثم ارتدی لہ ؕ

زبان عرب کی عادت کے موافق خنسا اپنے مقتول بھائی کی قبر پر صبح و شام جا کر بیٹھتین
 اور اُس کو یاد کر کے روتین اور مرتبے پڑھا کرتین۔

طلوع شمس کو صخر کی یاد دلانا ہے یعنی جب سورج
 طلوع ہوتا ہے تو صخر کی یاد تازہ ہو جاتی ہے
 اور میں ہر روز غروب آفتاب کے وقت اُسکو یاد کرتی ہوں
 اگر دونوں کی کثرت اپنے مردوں پر سے ارد گرد
 نہ ہوتی تو بالضرور میں اپنی جان ہلاک کر لیتی۔

یَدِ کَدْبِیْ طَلُوعِ شَمْسِ صَخْرَا
 وَاذْکَرُءِ بِکُلِّ غَرْبِ شَمْسِ
 دَلُو لَکَثْرَةِ الْبَاکِیْنَ حَوْلِ
 عَلٰی اَمْوَاتِهِمْ اَقْلَتِ نَفْسِیْ
 اور دوسری جگہ فرماتی ہیں۔

لے صخر اُترنے میری آنکھوں کو ڈلایا ہے تو کیا ہوا

الایا صخران اَبکیت عینی

اسٹیل کے ٹوٹنے ایک مدت دراز تک ہنسایا بھی ہے
 بین وقتی ہونے پر ان کے زمرہ میں جو تیس چلا کر
 روئی والی ہیں ان میں ان سے زیادہ سخت ہونے پر تیس چلا کر
 کو نظر کر رہی ہیں ان نے تیری بدولت بہتے حوادث کو کون
 کیا اس وقت جبکہ تو زندہ تھی لیکن اب کون ہے کہ
 میرے اس بڑے حوادث کو دفع کرے گا۔
 جب کسی مقول پر دوبارہ مظلوم ہو تو میں ترے رونے کو
 بہت اچھا خیال کرتی ہوں بڑے بڑے لوگ غمگین وقت وند
 کرنے میں بڑا دکھ لیکھا ہے جو کسی بڑی راز و دشمن ہے۔

فقد اضحکتني رضا طويلا
 بليتك في نساء معمولات
 و كنت احق من ابد العويل
 دفعت بك الخطوب وانت حجت
 فمن ذابيد فنع الخطب الجليل
 اذا قبح البكاء على قتيل
 و آيت بقاءك الحسن الجليل
 وان حضنا التام الهدايا
 كانه علم في الاسباء ناسر

انھی مریوں کی بدولت تمام عرب میں خسار کی شہرت ہوئی اور جو شاعرات شعر و
 غن میں بیکانہ تصور کی گئی ہیں ان میں خسار کا درجہ سب سے اول ہے۔

خسار اکثر حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کی خدمت میں بھی حاضر ہو کر تہنیتیں، ان کے
 سر پر باون کا ایک سر بند بندھا ہوا تھا جو عرب میں شدت غم و الم کی نشانی سمجھی جاتی تھی۔
 حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمایا دو ایسا سر بند سلام میں منع ہے، خسار نے کہا یہ تو مجھے
 نہیں معلوم تھا کہ منع ہے یا نہیں لیکن اس سر بند کو جو میں استعمال کرتی ہوں اس کا ایک خاص
 سبب ہے، حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا نے استفسار فرمایا وہ کیا سبب ہے، کہا میرے باپ نے جس
 شخص کے ساتھ میری شادی کی تھی وہ بہت مُسرف تھا اُس نے میرا اور اپنا نام مال قمار بازی
 میں ہرگز ڈالا جب میں محتاج و نادار ہو گئی تو میرے بھائی صخر نے اپنے مال کے دو حصے کیے
 ان میں سے جو اچھا تھا وہ مجھے دیا میرے شوہر نے پھر تھوڑے ہی دن میں اُس کو بھی
 تلف کر دیا میرے بھائی صخر نے میری مفلسی و تنگدستی کو دیکھا افسوس کیا اور اُس نے پھر اپنے مال
 کے دو حصے کیے جو عمدہ حصہ تھا وہ منتخب کر کے مجھے دیا اُس کی بیوی نے اپنے شوہر سے کہا کہ تم
 اول خسار کو اپنا مال دیتے ہو اور وہ بھی منتخب کر کے یہ آخر تک ایسا ہوتا رہے گا۔ اور اُس کے

شہر کا یہ حال ہے کہ برابر نام مال عمار باری میں کرپ کرنا جانا ہو۔ محرمے اس کے جواب میں شعر پڑھ کر سنایا۔

وَاللّٰهُ لَا اَمْتَهَا شَرًا رَهًا

قسم ہے خدا کی میں اسکو بدترین مال نہیں دیکھا اور وہ

وہی الیٰی خاص علی عارہا

عقیقہ ہے میرے لیے اُسکا عار کافی ہو یعنی میں اس کے لیے

وہو هلكت خرقهت خمارہا

عار و تنگ کالیا نظر کر کے میرے لیے کافی ہے، اگر میں چراؤ لگا

وَاتخذهن من شره احمدا رها

تو وہ اپنی اڑھ ہی میرے رنج میں بچارا ہوا لگی (اور میرے

میں سے زیادہ) ہوا لگا پر بند بجاؤ یعنی کے سر پر باندھ لگی، کیونکہ وہ میری موت کے بعد مجھے یاد کرے گی۔ چنانچہ میں نے اُس کی یادگار میں یہ سر بند باندھا ہے۔

حقیقتاً اقسام شعر و سخن میں بالخصوص مرثیہ گوئی میں خنسا اور اپنا جو انبیین شاعرانہ فضیلت

امامہ قبلہا ولا بعدہا اشعر منھا، خنسا کو جو خصوصیت ہو وہ یہ ہے کہ تمام علمائے عرب کا

اتفاق ہے کہ کوئی شعوت عرب میں خنسا کے برابر نہ ان سے پہلے نہ بعد شاعر ہوئی۔

دوسری روایت میں مذکور ہے دو قیل لیل پر من اشعر للناس قال انالوالا الخنساء

جریر شاعر متوفی ۱۶ھ جو زمانہ خلافت نبی امیہ میں ایک بڑا شاعر تھا، سے لوگوں نے پوچھا

آدمیوں میں سب سے بڑا شاعر کون ہے۔ جریر نے کہا اگر خنسا کے اشعار نہ ہوتے تو میں

دعویٰ کرتا کہ عرب میں سب سے بہترین شاعر میں ہوں۔

بشار شاعر (متوفی ۱۶ھ جو عرب کا بہت بڑا شاعر تھا) اُس نے کہا کہ جب میں عورتوں کے

اشعار غور سے دیکھتا ہوں تو ان میں ایک ایک نقص یا کمزوری ضرور پاتا ہوں لوگوں نے پوچھا کہ

کیا خنسا کے اشعار کا بھی یہی حال ہے اُس نے کہا کہ وہ تو مومن سے بھی بڑھ کر ہے۔

تمام۔ اے عرب نے شاعر عورتوں کا سرتاج لیلیٰ اخیلیہ کو تسلیم کیا لیکن جب خنسا کے

اشعار کا یہ حال دیکھا تو یہ اس قاعدہ کلیہ سے مستثنیٰ کر دی گئیں۔

زمانہ جاہلیت میں عام دستور تھا کہ تمام اہل عرب مختلف مقامات پر مجلس منعقد کیا کرتے تھے ایسی مجلسوں کو بجائے مجلس کے میلہ کہنا چاہیے کیونکہ بیع و شریٰ کا بھی بازار گرم رہتا تھا اگر یہ ان لوگوں کا مقصود حقیقی تبادلہ خیالات اور شرگوئی، اور خانگی معاملات، و ملکی امور کا طے کرنا ہوتا تھا ان میں مرد و عورت سب یکساں حصہ لیتے تھے۔ اس کی ابتداء بیع الاول یعنی ابتدا موسم بہار سے ہو کرتی تھی۔ تمام اہل عرب در دور سے اپنے کاروبار ترک کر کے ان میلوں میں شریک ہونے آتے تھے، غزہ، بیع الاول میں پہلا میلہ دوئمہ الجندل میں منعقد ہوتا تھا اُس کے بعد ہجر کے بازار میں پھر حضور موت کو روانہ ہوتے تھے۔ اسی طرح صنعاء میں۔ کسی مقام پر دس روز کسی میں بیس روز قیام رہتا تھا غزہ کی طرح تمام ملک میں گشت لگانے کے بعد ذیقعدہ کے مہینے میں حج کے قریب آخری میلہ کا ظمین میں لگتا تھا۔ جو مکہ سے چند میل کے فاصلہ پر تھا۔ عرب کے تمام قبائل اہل ان خصوص سرداران قبائل لازمی طور سے شریک ہوتے تھے۔ اگر کوئی سردار کسی خاص وجہ سے شریک نہ ہو سکتا تو اپنا قائم مقام ضرور بھیجتا تھا۔ اسی مقام پر اہل عرب کے تمام امور سر انجام پاتے تھے۔ سردار مقرر کیے جاتے قبیلوں کی مخالفت، خانہ جنگیوں کا انسداد، و اصلاح کی جاتی تھی یہی خونریزی اور لڑائیوں کا فیصلہ ہوتا تھا، اس بازار میں اہل قریش کا وقار و احترام زیادہ تھا ایک قسم کا سرداری اقتدار ان کو حاصل تھا۔ جب تمام معاملات و قضیات کا تصفیہ ہو جاتا تو ہر قبیلہ کے شعر اپنے اشعار سناتے جس میں اپنی بہادری، اپنے قبیلہ کی خوبیاں، فیاضی احسانات، ہمدردی، دلیری، شجاعت، ہمان نوازی، آباد اجداد کے اہم کارنامے، صید و شکار، خونریزی، عشق و محبت کے انساؤن کا ایک سچا نوٹ لکھتے تھے۔ یہاں ہر شاعر اور مقرر کا درجہ و مرتبہ متعین کیا جاتا تھا۔ یہ بازار اہل عرب کی لیانت و قابلیت کا ٹکڑا تھا، جو جس قابل ہوتا اسی قابل تسلیم کیا جاتا اور تمام عرب میں اُس کی شہرت ہو جاتی۔

خنسا رکھی اس مجلس میں ہرگز نہیں کہ مرثیہ بنی ایمان لاجواب تسلیم
 کیے گئے تھے۔ اور جب وہ اپنے اونٹ پر سوار ہو کر آئیں تو تمام شعراء ان کے گرد حلقہ باندھ
 لیتے اور منتظر رہتے۔ کہ ان کے اشعار سنیں پھر وہ اپنے مرثیے سناتیں۔
 خنسا کو اس مجلس شعرا میں یہ امتیاز حاصل تھا کہ ان کے خیچے کے دروازے پر ایک
 علم نصب تھا جس پر لکھا ہوا تھا۔ «دار فی العجب» یعنی عرب میں سب سے بڑھاکا
 مرثیہ گو۔

زمانہ جاہلیت میں اچھے اچھے شعرا گذرے ہیں لیکن نابالغہ ذبیانی جو عرب کا مشہور و ممتاز
 شاعر تھا جس نے ۱۲۰۰ مسیعی میں انتقال کیا وہ اپنی سخنوری کے سبب شہرہ آفاق ہی
 اس کا نام زیادہ بن معاویہ ہو اور کنیت ابو امامہ، اسکے بارے میں ابو عبیدہ لکھا ہے وہو
 من الطبقة الاولى المقدمین علی سائر الشعراء، کثرت شعر گوئی کی وجہ سے اس کا
 لقب نابالغہ ذبیانی پڑ گیا۔ شعر سخن میں یہ مانا ہوا استاد تھا۔ سوق عکاظ میں اسکے
 واسطے سرخ خمیر نصب کیا جاتا تھا، دوسرا شخص سرخ خمیر نہیں نصب کر سکتا تھا کیونکہ
 یہ وہ عزت تھی جو صرف اسی شخص کا حق ہوتا تھا جو شاعری میں مسلم نشووت استاد مان
 لیا جائے۔ اسکے اشعار نہایت دقیق، اور عجیب طرح کی سنجیدگی ان میں پائی جاتی ہے
 اخلاق کی اصلاح و درستی کو یہ لازم جانتا اور خوف خدا میں زندگی تمام کرنا افضل سمجھتا
 تھا۔ یہ بڑا فیاض صادق القول تھا۔ اسکے قصائد ہر حیرت میں جستی۔ خوش طبعی، رنگینی،
 صداقت بیانی، فصاحت و بلاغت، کوٹ کوٹ کر بھری ہوئی ہے۔ اسی بازار
 عکاظ میں نابالغہ کے سامنے تمام شعراء اپنے اپنے اشعار سننا کر خراج تحسین حاصل
 کرتے تھے۔

جب خنسا شریک مجلس ہوئیں اور اپنے اشعار سنائے تو نابالغہ نے بہت تعریف کی
 اور خنسا کو بہترین شاعر تسلیم کرنے کے لئے یہ الفاظ کہے، «فانت اشعر من
 گانت ذات ثدین ولولا هذا لادعی انشدنی قبلك یعنی الاعمشى
 لفضلتک علی شعراء هذا الموسم فانک اشعر الانس والجن

حقیقتاً تو عورتوں میں بڑی شاعرہ اور کلام میں سے بل کسی کے اشعار نہ سن لیتا تو تجھ کو اس زمانہ کے شعرا پر البتہ فضیلت دیتا پھر بھی تو انس جن میں بت بڑی شاعرہ ہے۔

دنیا میں بت سے شاعر گزرے اور ان لوگوں نے نمود و شہرت
شعرِ رادبی تنقید { بھی حاصل کی مگر شعر میں جو فضیلت و عظمت جناب حسان بن ثابت
(متوفی ۵۴ھ مطابق ۶۷ء کو ملی ہو وہ کسی اور کو نصیب نہ ہوئی۔ اور نہ ہو سکتی ہے؛
انکا شمار صحابہ اور شعراے عرب میں ہی۔ جو صحبت رسالت سے شرف یاب ہوئے مگر وہ
رتبہ جو جناب حسان کو سبدا و فیاض سے عطا ہوا۔ اُنھی پر ختم ہو گیا۔

جناب حسان مباح رسول دوہان، اور دربار نبوت کے شاعر تھے۔ آپ کی عمر کے
۱۴ سال ضلالت و تاریکی کفر میں گزرے، لیکن ساٹھ سال کی عمر میں مشرف بہ اسلام ہوئے
اور اسلام لانے کے بعد اپنی قوت شعر گوئی کو اسلام اور مسلمانوں کی خدمت میں صرف کرتے
رہے، اُن کے قصائد میں اکثر حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم کی مدح اور اسلام کی تعریف
اور کفار کی ہجو، اور غزوات نبوی کا بیان ہے، کلام اُن کا بہت سادہ اور سلیح، اور بندش
سہل اور صاف ہے ایک سو بیس سال کی عمر میں وفات پائی۔

نابغہ نے خنساء کے بارہ میں جو فیصلہ کیا اُس سے آپ بہت ناراض ہوئے اور نابغہ سے کہا
تم نے بالکل غلط فیصلہ کیا خنساء سے بہتر میرے شعر ہیں۔ نابغہ نے خنساء کی طرف اشارہ
کیا تو خنساء نے جناب حسان سے کہا آپ کے جو اشعار بہتر ہوں وہ سُنائے جناب حسان
نے اپنا شعر سنایا۔

لَمَّا اجْتَمَعَتِ الْغُرَّاءُ فِي الْبَيْتِ
وَاسِيَانَا لِيَقْطُرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دُمًا
خنساء نے شعر منکر پر جستہ یہاں تک کہ اسے مقم نکالے۔

(اجتماع جمع قلت ہو جائے اسکے جفاں کہا جاتا تو مفہوم میں سہمت پیدا ہو جاتی،

عہ ہماری دشمن چمکد لب لکین چاشت کے وقت میں چمکتی ہیں اور ہماری تلواریں بلندی سے
قطرہ قطرہ خون کو چمکتی ہیں ۷

(۷) غمناک - پنیانی کی مباحث کو لے کر پینا کے مقابلہ میں معین زیادہ وسیع المعنی ہے۔

(۸) یلعن - ایک عارضی جھک کو کہتے ہیں بجائے اس کے یشرقن کہا جاتا تو بہتر تھا، کیونکہ یشرقن لعان سے زیادہ پائیدار ہے۔

(۹) صحنی - کے بجائے دجی کہا جاتا تو زیادہ مناسب تھا کیونکہ روشنی سیاہی میں زیادہ قابل وقعت ہوتی ہے۔

(۱۰) اسیاف - جمع قلت ہے صیغہ کا استعمال انبہا تھا۔

(۱۱) یقطرن - کے بجائے یسکن سے معنی زیادہ وسیع ہو جاتا ہے کیونکہ خون کا سیلان قطرہ قطرہ ہو کر ٹپکتے سے زیادہ مؤثر ہے۔

(۱۲) ۴۵ کے مقابلہ میں ۵۴ بہتر تھا کیونکہ یہ جمع ہے اور وہ واحد ہے۔

جناب حسنان یہ سن کر خاموش ہو رہے اور ان اعتراضات کا جواب نہ بن پڑا۔ اس مناظرہ یا تنقید شعر سے یہ مقصد نہ تھا کہ حضرت حسنان کی وقعت و عزت، عظمت میں کمی قسم کی کوئی کمی پیدا ہو۔ لیکن اس وقت اور اس موقع پر ایک خاتون کے جذبات سلیمہ جو بدت طبع و ذہانت کا امتحان، مطلع نظر تھا۔

الغرض شاعری کے لحاظ سے خنساء کا مرتبہ طبقہ دوم کے شعراء عرب میں مرتبہ بلند ہے ان کا دیوان بہت ضخیم ہے جو ۸۸۸۸ میں بہر دت میں طبع ہوا اس دیوان میں خنساء کے ساتھ ساتھ عورتوں کے اور بھی مرتبے شامل ہیں جو ۸۸۸۸ میں اسکا فریخ زیادہ میں ترجمہ ہو کر دوبارہ طبع ہوا۔ ان کا دیوان ادیبوں اور شاعروں میں بہت مقبول ہے اور وہ درء شاعری کا ایک بیش بہا میرا سمجھا جاتا ہے۔

اولاد خنساء کے لطن سے شوہر اول سے صرف ایک لڑکا عبد اللہ پیدا ہوا اور دوسرے شوہر سے دو لڑکے - یزید - معاویہ - اور ایک لڑکی

عمرہ پیدا ہوئی۔
وفات جنگ قادسیہ کے کم و بیش سات سال بعد ۲۶ ہجری میں راہگرا سے فر دوس

حضرت اسماء کو یہ فقرہ سن کر بہت غصہ آیا۔ اور کہا جی ہاں آپ سچ فرماتے ہیں اور مال بہرہ کرنا آپ
 آنحضرت صلعم کے ساتھ تھے آپ بھوکوں کو کھانا کھلاتے، اور جاہلون کو تعلیم دیتے تھے اور
 ہم کس پر کسی کی حالت میں درود دراز مقاموں میں خدا اور رسول کی رضا جوئی کے لیے پڑے
 رہے اور سخت سے سخت مصائب کا مقابلہ صبر و استقلال کے ساتھ کرتے رہے۔

پھر اس عصر میں آنحضرت صلعم بھی تشریف لے آئے حضرت اسماء نے آپ سے یہ ماجرا
 بیان کیا آپ نے فرمایا اے عمنون نے ایک ہجرت کی اور تم نے دو ہجرتیں کیں اس اعتبار سے
 تم کو زیادہ فضیلت ہے آپ کے اس ارشاد سے حضرت اسماء اور دیگر مہاجرین کو اس قدر
 خوشی ہوئی کہ دنیا کی تمام فضیلتیں میسج ہو گئیں۔ حضرت اسماء کے پاس مہاجرین صیغہ آتے تھے
 اور اس واقعہ کی حقیقت دریافت کرتے تھے۔

جمادی الاول شہر ہجری غزوہ موتہ میں حضرت جعفرؓ شہید ہوئے جب آنحضرت صلعم کو
 خبر ہوئی تو آپ حضرت اسماء کے گھر تشریف لائے اور فرمایا جعفرؓ کے لڑکے کہاں ہیں
 میرے پاس لاؤ حضرت اسماء لڑکوں کو آپ کی خدمت اقدس میں لائیں۔ آپ ان یتیم
 بچوں کو دیکھ کر غمگین و ابدیدہ ہوئے۔

حضرت اسماء آنحضرت صلعم کے ابدیدہ ہونے سے پریشان ہوئیں اور دریافت
 کیا یا رسول اللہ کیا جعفرؓ کی کوئی نسبت آئی ہے آپ نے فرمایا ہاں وہ خدا کی
 راہ میں شہید ہو گئے۔

حضرت اسماء یہ جانگزاں خبر سن کر جمع اٹھیں اور گھر میں قیامت برپا ہو گئی۔ تمام ستورا
 حضرت اسماء کے پاس جمع ہو گئیں اور حضرت اسماء سے کہا کہ رسول اللہ صلعم فرماتے
 ہیں کہ نہ سینہ ہاتھوں سے کوٹو۔ اور نہ بین کرو۔ پھر آنحضرت صلعم گھر تشریف لائے
 اور حضرت فاطمہؓ سے فرمایا کہ جعفرؓ کے بچوں کے لیے کھانا تیار کر دو کیونکہ آج اسماء
 رنج و غم میں مبتلا ہیں۔

اس کے بعد آنحضرت صلعم مسجد میں جا کر معمول و محزون بیٹھے اور حضرت جعفر رضی شہادت کا اعلان کیا اسی اثنا میں ایک شخص بارگاہ نبوت میں حاضر ہوا اور عرض کیا کہ یا رسول اللہ جعفر رضی منور نام گورہی ہیں اور وہ ہی ہیں آپ نے فرمایا جا کر ان لوگوں کو منع کر دو پھر وہ آدمی آیا اور عرض کیا کہ حضور وہ اس فعل سے باز نہیں آتین آپ نے ارشاد فرمایا ان کے منہ میں خاک بھر دو صحیح بخاری میں یہ بھی ہے کہ حضرت عائشہ نے اُس آدمی سے کہا کہ خدا کی قسم اگر تم ایسا نہ کرو گے (یعنی منہ میں خاک نہ بھر دو گے) تو آنحضرت صلعم کو اس تکلیف و پریشانی سے کبھی چھپکا مارا نہ ہوگا۔

تیسرے دن آنحضرت صلعم حضرت اسماء کے گھر تشریف لائے آپ نے سوگ کی ممانعت فرمائی۔

حضرت جعفر رضی شہادت کے چھ مہینے بعد شوال ۱۰ شہ بھری غزوہ حنین کے زمانہ میں حضرت اسما کا عقد حضرت ابو بکر رضی سے ہوا۔

دو برس کے بعد ماہ ذیقعدہ ۳۱ھ میں حضرت ابو بکر کے صلب سے ان کے فرزند محمد پیدا ہوئے اس وقت حضرت اسماء کی عرض سے مکہ آئی حنین اور چونکہ اسی زمانہ میں مقام ذوالخلیفہ میں شہر کی ولادت ہوئی۔ حضرت اسماء متروک ہوئیں کہ اب حج کیونکر ادا کروں اس لیے آنحضرت صلعم سے دریافت کیا کہ اب میں کیونکر حج کر سکتی ہوں آپ نے فرمایا غسل کر کے احرام باندھ لو۔

۳۱ھ میں حضرت ابو بکر کی وفات ہوئی آپ نے وصیت کی کہ میری بیوی اسماء مجھ کو غسل دین چنانچہ وصیت پوری کی گئی۔

حضرت ابو بکر رضی کی وفات کے وقت ان کے صاحبزادے محمد کی عمر تقریباً تین سال کی تھی۔ آپ کی وفات کے بعد حضرت علیؓ کے نکاح میں آئیں۔ محمد بن ابی بکر بھی اپنی والدہ کے ہمراہ آئے اور حضرت علیؓ کے آغوش عاطفت میں فخر زینت حاصل کیا۔ ایک دن عجب واقعہ گذرا محمد بن ابی بکر اور محمد بن ابی جعفر دونوں باہم فخر کرتے تھے اور ایک دوسرے پر اپنی فضیلت کو ترجیح دیتے تھے اور کہتے تھے ہم تم سے زیادہ معزز و ممتاز ہیں اور ہمارے باپ تمہارے باپ سے زیادہ بہتر تھے ٹہی دیر تک یہ

۱۰ صحیح بخاری ص ۷۶ ج ۲ - ۲۱ - ۲۲ - ۲۳ - ۲۴ - ۲۵ - ۲۶ - ۲۷ - ۲۸ - ۲۹ - ۳۰ - ۳۱ - ۳۲ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۵ - ۳۶ - ۳۷ - ۳۸ - ۳۹ - ۴۰ - ۴۱ - ۴۲ - ۴۳ - ۴۴ - ۴۵ - ۴۶ - ۴۷ - ۴۸ - ۴۹ - ۵۰ - ۵۱ - ۵۲ - ۵۳ - ۵۴ - ۵۵ - ۵۶ - ۵۷ - ۵۸ - ۵۹ - ۶۰ - ۶۱ - ۶۲ - ۶۳ - ۶۴ - ۶۵ - ۶۶ - ۶۷ - ۶۸ - ۶۹ - ۷۰ - ۷۱ - ۷۲ - ۷۳ - ۷۴ - ۷۵ - ۷۶ - ۷۷ - ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ - ۸۱ - ۸۲ - ۸۳ - ۸۴ - ۸۵ - ۸۶ - ۸۷ - ۸۸ - ۸۹ - ۹۰ - ۹۱ - ۹۲ - ۹۳ - ۹۴ - ۹۵ - ۹۶ - ۹۷ - ۹۸ - ۹۹ - ۱۰۰

مناقشہ دونوں میں جاری رہا حضرت علیؑ نے اپنی بیوی (سما) سے کہا تم اسکا فیصلہ کرو دو حضرت سما نے کہا میں نے نوجوانان عرب میں چھتر سے بہتر کسی کو نہ پایا اور لوٹو ہون میں ابو بکر سے اچھا کسی کو نہ دیکھا جب یہ فیصلہ حضرت اسمائے نے کر دیا تو حضرت علیؑ نے کہا تم نے ہمارے لیے کچھ بھی نہ چھوڑا۔

حضرت علیؑ کے صلب سے ایک فرزند بھی پیدا ہوئے محمد بن عمرو سے مروی ہے کہ حضرت علیؑ کے صلب سے دوڑ کے بچے اور عون پیدا ہوئے۔ لیکن اول الذکر روایت صحیح معلوم ہوتی ہے اس لیے کہ اکثر ابابکر کے اتفاق اسی پر ہے۔

حکمت میں دخل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جب مرض الموت میں مبتلا ہوئے تو حضرت ام سلمہ اور حضرت چونکہ آپ دو کے عادی نہ تھے آپ نے انکار کر دیا اسی اثنا میں آپ پر غشی طاری ہو گئی حضرت ام سلمہ اور حضرت اسمائے نے اس وقت کو غنیمت سمجھا اور دہان مبارک کھول کر دو اچھوڑ دی تھوڑی دیر کے بعد آپ کی غشی دور ہوئی تو آپ کو کچھ افاقہ کا احساس ہوا۔ آپ نے فرمایا اس تدبیر کا مشورہ اسمائے نے دیا کیونکہ وہ نہ ہو وہ جہنم سے یہی حکمت اپنے ساتھ لائی ہیں۔

صبر و استقلال ۳۸ ہجری میں جبکہ حضرت اسماءؓ کے سخت جگر محمد بن ابی بکرؓ نے شہید ہوئے اور لوگوں نے ان کی نعش بیدر دی سے گدھے کی کھال میں جلائی تو حضرت اسماءؓ کے لیے اس سے زیادہ تکلیف دہ واقعہ اور دردناک سین کیا ہو سکتا تھا۔ اگرچہ ان کو غصہ آیا، اور قلب کو سخت تکلیف پہنچی لیکن نہایت صبر و شکر کے ساتھ ثابت قدم رہیں اور اپنے کلیجہ پر ضبط و استقلال کی رسل رکھ کر خدائے لایزال کی بارگاہ میں مصلے پر کھڑی ہو گئیں۔

فضل و کمال حضرت اسماءؓ سے ایک سنو ساٹھ احادیث مروی ہیں جن کے راویوں کے نام یہ ہیں حضرت عمرؓ، ابو موسیٰ اشعریؓ، عبد اللہ بن جعفرؓ، ابن عباسؓ

حضرت اسمار

بنت ابی بکر

نام اسمار نام ہو، حضرت ابو بکر صدیقؓ کی صاحبزادی ہیں، اُن کی والدہ محترمہ کا نام قتیبہ بنت رباح قریش کی ایک مشہور و معزز سردار عبد الغزالی کی بیٹی تھیں، اور عبد اللہ بن ابی بکرؓ ان کے حقیقی بھائی تھے۔ حضرت عائشہ صدیقہؓ نے ان کی سوتیلی بہن تھیں۔ جو عمر میں اُن سے چھوٹی تھیں۔

لقب ان کا لقب ذات النطاقین، تھا اس لقب کی وجہ تسمیہ یہ ہے۔

جیسا حضرت مسلم کو کفار مکہ نے بہت دق کیا اور ہر قسم کی ایذاؤں دینے لگے حتیٰ کہ قتل کرنے پر آمادہ ہوئے تو آپ نے نہ کوئی برا دیکھ کر عینہ منورہ کی طرف جانے کا قصد کیا۔ حضرت ابو بکرؓ بھی آپ کے ہم خیال اور رفیق صحبت ہوئے۔ سات کو یہ دونوں حامیان اسلام، دوزرگان دین مکہ سے عبور سے فاصلہ پر چلے گئے۔ ایک غار میں مقیم ہوئے تاکہ کفار کے تعقب سے محفوظ رہیں۔ تین دن اسی غار میں مقیم رہے۔ حضرت ابو بکر صدیقؓ کو اسی وجہ سے دار خاضر کہتے ہیں۔ کفار چاروں طرف آپ کی تلاش میں گھومے دوڑاتے رہے، بار بار اسی غار کے منہ پر گزرتے لیکن اللہ تعالیٰ نے آپ کو اس غار میں محفوظ رکھا جو نہ اس غار کے منہ پر گزرتے نہ جالا لگا دیا تھا۔ اور خدا کا یہ مخصوص نعام اپنے محبوب پر تھا، اس وجہ سے وہ کفار بالکل اندھے ہو گئے تھے حالانکہ بار بار غار کے منہ پر سے گزرتے لیکن تمیز نہ ہوئی یہ سب خدا کا فضل و کرم اور رسولِ صلعم کا معجزہ تھا۔ حضرت اسمار بنت ابی بکرؓ روزانہ رات کو پوشیدہ طریقہ سے کھانا لجاتی اور کھانا اٹھلا کر واپس آجاتی تھیں اور اُن کے بھائی چاہے نہ چاہے ایک مسلمان نہیں ہوئے تھے دن بھر کافروں کے ارادوں اور

مشردون کا پتہ لگایا کرتے تھے امداد کو غار میں پہنچ کر تمام باتوں کی اطلاع کرتے تھے اعامر رجب
 حضرت ابو بکرؓ کا چرواہا تھا، رات کو اُن کی بکریاں غار کے منہ پر لیجا آتھا اور بقدر ضرورت بڑھ
 دیکر چلا آتا تھا، ہجرت سہارا اور اُن کے بھائی عبداللہؓ کے نقش قدم کو اپنی بکریوں کے گھروں
 سے مٹا دیتا تھا تاکہ کفار کو اس کے ذریعہ سے غار کا سراغ نہ لگ جائے۔ آخر کار کفار
 تنگ کر بیٹھ گئے مگر کسی قدر اُمید باقی تھی تو انہوں نے سوادیت کا انعام اس شخص کے لئے
 مقرر کیا جو نبی صلعم کو گرفتار کر کے لائے، تیس دن رات تو جو سب اسما رکھا نالیکر
 گئیں تو آپ نے اُن سے فرمایا کہ تم علی سے جا کر کہدینا کہ کل رات کے وقت ہمارے
 لئے اونٹ اور ایک راہبر تلاش کر کے اسی غار پر لے آؤ، حضرت علیؓ علیہ السلام نے
 ایسا ہی کیا حضرت اسماؓ بھی دو تین روز کا زاد راہ تیار کر کے لگئیں ناشتہ اور پانی
 کا مشکیزہ بانہنے کی ضرورت ہوئی تو اُس وقت جلدی میں کوئی رسی کا ٹکڑا نہ ملا تو انہوں
 نے جلدی سے اپنا نطق (جو عرب کی عورتیں عموماً کر کے قیص پر ایک رومال بانہتی
 ہیں اُس کو نطق کہتے ہیں) کر کے کھول کر دو ٹکڑے کیے ایک سے ناشتہ اور دوسرے
 سے مشکیزہ کا دوانہ بانہھا۔ اُس پر دربار نبوت سے ذات النطاقین کا لقب ملا۔
 باوجودیکہ تیرہ سو اکتالیس سال گذر چکے ہیں لیکن بارگاہ نبوت کا عطا کیا ہوا لقب نہ
 ہے اور حضرت اسماؓ آج تک صفحات تاریخ میں اسی نام سے یاد کی جاتی ہیں۔

ولادت ہجرت سے ستائیس سال پہلے مکہ میں پیدا ہوئیں اُس وقت اُن کے والد بزرگوار
 ابو بکر صدیقؓ کی عمر شریف تقریباً بیس سال کی یا اس سے کچھ زیادہ تھی
نکاح حضرت زبیر بن العوام سے شادی ہوئی (جو آنحضرت صلعم کے چھوٹے چچا زاد بھائی
 تھے)

اسلام بڑی جلیل القدر صحابی تھیں مکہ میں اسلام لائیں، اور آنحضرت صلعم سے شرف بیعت
 حاصل کیا۔ ان کا شمار سابقین اولین میں ہے کیونکہ یہ سترہ آدمیوں کے بعد

صفحات ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴

ہجرت آنحضرت صلعم، اور حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہما نے مدینہ منورہ پہنچ گئے اور ہر طرف سے اطمینان ہو گیا تو دستوراً کو مکہ سے بلائے کی تجویز ہوئی چنانچہ آنحضرت صلعم نے زید بن حارثہ اور اپنے غلام ابودانہ کو مکہ بھیجا حضرت ابو بکر نے بھی اپنا ایک آدمی بھیجا۔ حضرت ابو بکر نے کے صاحبزادے عبد اللہ اپنی ماں اور اپنی دونوں بہنوں (عائشہ ثویلاً و سمانہ) کو لیکر مکہ سے مدینہ منورہ روانہ ہوئے۔

حضرت اسماء جب مقام قبا میں پہنچیں تو عبد اللہ بن زبیر کی ولادت ہوئی۔ حضرت اسماء اپنے نعت جگڑا کر آنحضرت صلعم کے پاس لائیں آپ نے گود مبارک میں لیکر لٹھی پلائی اور دعائے حیرت سے سرفراز فرمایا۔

پہلی ولادت باسعادت ہوئی ہجرت کے بعد اسلام میں ہوئی۔

اولاد حضرت اسماء کے لطن سے حضرت زبیر بن العوام کے پانچ صاحبزادے ہوئے۔

عبد اللہ - عودہ، منذر، عاصم، ہماجر، اور تین صاحبزادیاں، خدیجۃ الکبریٰ، ام الحسن، عائشہ یہ سب بھی کی یادگار ہیں۔

عام حالات حضرت اسماء نہایت متواضع، اور منکسر المزاج تھیں، محنت و مشقت میں بالکل عار نہ تھا۔ چنانچہ حضرت اسماء خود اپنے شوہر حضرت زبیر بن العوام کی بے بساعتی و تنگدستی، اور اپنی اہم ذمہ داریاں اور اہم فرائض خانہ داری کی انجام دہی، کی داستان اپنے زبان قلم سے اس طرح بیان کرتی ہیں۔

جب میری شادی حضرت زبیر بن العوام سے ہوئی اسوقت ان کے پاس نہ مال تھا نہ کوئی غلام، یہ تنگ دست فقیر و غلس، سچے ایک گھوڑا اور ایک اونٹ تھا، میں ہی اس کی سائسی کی خدمت انجام دیتی تھی اور اونٹ کی بھی، خبر گیری کرتی تھی، آنحضرت صلعم نے ایک قطعہ نخلستان کا حضرت زبیر کو عطا فرمایا تھا، جو درختوں سے تین فرسخ کے فاصلہ پر تھا وہاں سے روزانہ کھجور کی گٹھلیاں چن کر اور اپنے سر پر اٹھا کر گھر تک لاتی تھی۔ اور پھر خود ہی دلتی، اور

۱۔ اہل اللہ ص ۳۱۲، در المنثور ص ۳۳۳، طبعات ص ۲۳، اسد الغابہ ص ۳۹۲، شیعاب ص ۲۶۲، صحیح بخاری ص ۵۵۵

گھوڑے کو کھلانی، بانی بھرتی، ڈول سنجی، اور گھر کا جو کچھ کام ہوتا وہ بھی کرتی، چونکہ مجھے اچھی طرح روٹی پکانا نہیں آتی تھی اسلئے میں انا کو نہہ کر رکھ دیتی تھی میرے بڑے میں انصاری کی بیویان جو نہایت خلوص و محبت رکھنے والی اور دوسروں کا کام کر کے خوش ہوئی ہوتی تھیں۔
 تھیں، ہبیری روٹیاں پکا دیا کرتی تھیں، غمناک روزانہ اٹھنے دینے والیوں کا سامنا کرنا پڑتا تھا۔ ایک روز میں جب معمول نخلستان سے گھوڑی گھلیاں سو، لادے لارہی تھی کہ آہستہ میں آنحضرت صلعم سے شرف اندوز ملاقات ہوئی۔ آپ کی ہمراہی میں اور صحابہ بھی تھے اپنے اونٹ کو روک لیا تاکہ میں پیٹھ جاؤں لیکن میری شرم و حیلنے اجازت نہ دی کہ میں سواری ہو سکتی۔ جیسا کہ خیال ہوا کہ شاید شرم کی وجہ سے نہیں بٹھتی تو آپ تشریف لے گئے میں اپنے گھر آئی اور اپنے شوہر سے یہ سرگذشت بیان کی تو انھوں نے کہا خدا جانتا ہے تمہارے سر پر گھلیاں لادنا میرے لئے ان کے ساتھ بیٹھنے سے زیادہ سخت ہے۔ پھر کچھ عرصے کے بعد میرے باپ نے میرے پاس ایک غلام عبید یا جبکی وجہ سے گھوڑے کی سائیکسی سے جھکو نجات پائی میری مصیبتوں میں کمی گونڈی ہو گئی۔ انھوں نے غلام کیا بھیجا گو یا مجھے آزاد کیا۔

جب حضرت ابو بکر صدیقؓ نے اسلام لائے اس وقت ان کے پاس تقریباً ایک لاکھ روپے تھے یہ تمام دولت مذہبِ ملت کے خاطر اور آنحضرت صلعم کی امداد میں صرف کر دی ہجرت کی وقت ان کے پاس صرف ڈیڑھ ہزار روپے باقی تھی، وہی رقم لیکر مکہ سے ہجرت کر کے چلے گئے اور بال بچوں کو اللہ کی امان میں چھوڑا۔

حضرت اسماءؓ جب اپنے والد بزرگوار کو رخصت کر کے گھر واپس آئیں تو صبح کو ابو بکرؓ نے حضرت اسماءؓ کے دادا تھے اور ابھی تک مسلمان نہ ہوئے تھے ان سے گھر آئے بہت بڑھے اور انھوں سے معذرت تھی بڑے رنج کے ساتھ کہنے لگے نہایت افسوس ہے کہ ابو بکرؓ خود بھی چلے گئے اور تمام مال بھی اپنے ساتھ لیکر انھوں نے مالی و جانی تکلیف دی حضرت اسماءؓ نے فوراً اپنے قلب کو تسکین دینے کے لئے ایک تھیلی میں کچھ کنکر پتھر بھر کر اسی طاق میں رکھ دیا جس میں حضرت ابو بکرؓ

رہے رہتے اور اس کے لئے کچھ نہیں کرنا چھوڑ دیا ہے اور اُن کا ہاتھ اُس طاق میں لجا کر رکھ دیا۔ ابو مخنف نے سولا تو سچے حقیقت میں وہ مال چھوڑ گئے ہیں دل کو اطمینان ہو گیا کہنے لگے خیر بھرتو کچھ حرج نہیں حضرت اسما فرماتی ہیں کہ یہ میں نے صرف اُن کی تسلی کے لئے ایسا کیا تھا ورنہ حقیقتاً ظہر میں ایک حربہ بھی نہ تھا۔

جب کبھی ان کے سر میں درد ہوتا تو اپنے سر کو ہاتھ سے پکڑ کر کہتیں خدایا اگر جہ میں بہت گناہ نگاہ ہوں لیکن تیری شانِ غفاری ہے۔

ایک دفعہ ان کی گردن ورم کر آئی آنحضرت صلم نے دست مبارک سے سہلا دیا اور فرمایا خدا تمہاری اس تکلیف کو دور کرے۔

حضرت اسما کرمی، اور تنگدستی کی وجہ سے امور خانہ داری میں ہر شئی کی قدر کرتی تھیں اسی لئے ہر چیز کو ناپ تول کر خرچ کرتی تھیں آنحضرت صلم نے انکو منع فرمایا کہ ناپ تول خرچ نہ کیا کرو ورنہ خدا تعالیٰ بھی تول کر دیگا۔ انھوں نے یہ عادت چھوڑ دی چند روز کے بعد اسکا نتیجہ یہ نکلا کہ آمدنی کی کثرت ہو گئی اور تمام عمر خوشحال اور فراخالی سے گذری۔

چونکہ حضرت اسما ایک راسخ الاعتقاد مسلمان خاتون تھیں اسلئے مشرکین کی بہت زیادہ دشمن تھیں ایک مرتبہ اُن کی والدہ قتلہ کچھ تحفے مخالف لیکر دیکھنے کو آئیں چونکہ وہ اُسوقت مشرک تھیں اسوجہ سے انھوں نے نہ تحفے قبول کیے اور نہ اُن کو اپنے گھر میں ٹھہرایا۔ اور حضرت عائشہ صدیقہ کے پاس کھلا بھیجا کہ آیا آنحضرت صلم سے دریافت کر لیجئے کہ اس موقع پر مجھے کیا کرنا چاہیے۔ آنحضرت صلم نے فرمایا تحفے قبول کر لو اور اُن کو اپنے مکان میں مہمان رکھو خدائے تعالیٰ

بھی یہی فرماتا ہے۔

«لَا يَهْرَأُ اللَّهُ لِرَبِّهِ الَّذِينَ لَمْ يُعَاوَلُواكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُواكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اِنْ تَبَرَأْتُمْ وَتَقْسِطُوا اَلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ اِنَّمَا يَهْرَأُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ يَمْلِكُونَ فِي الدِّينِ وَاٰخِرُ حُجُوجِكُمْ دِيَارِكُمْ وَظَاهِرٌ وَاَعْلَىٰ اٰخِرَتِكُمْ اِنْ اُولٰٓئِهِمْ وَمَنْ يَتَّبِعُهُمْ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ۝»

جو لوگ تم سے زیادہ اس کے پیروں میں ہیں۔ یہ نہیں سمجھتے۔ ان کے ساتھ احسان کرنے اور اطمینان بڑا دیکھتے۔ خدا تعالیٰ تم کو منجھن سے بڑا دیکھے۔
 اللہ منصفانہ بڑا دیکھنے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ تو تم کو انھی لوگوں سے دوستی کرنے کو منع کرتا ہے جو تم سے دین کے بارے میں بڑے اور جنہوں نے تم کو تمہارے گھروں سے نکالا۔ اور تمہارے گلانے میں (تمہارے مخالفوں کی) مدد کی اور جو شخص ایسے لوگوں سے دوستی رکھے گا تو (سمجھا جائیگا کہ) یہی لوگ (مسلمانوں پر)

ظلم کرتے ہیں۔

تب انھوں نے تجھے قبول کیے اور والدہ کو اپنے مکان میں قیام کرنے کی اجازت دے دی۔

یاد جو دیکھتے تھے اسما را جاہ و ثروت اور دولت سے مالا مال تھیں لیکن انھوں نے شہسوار سادگی اور وضعداری کو ہاتھ سے نہ جانے دیا ہمیشہ موٹا کپڑا پہنتی، نان خشک سے کم پڑی کرتی اور فقیرانہ زندگی بسر کرتی تھیں۔ ان کی سادگی واقعہ ذیل سے ظاہر ہوتی ہے۔
 ان کے بیٹے منذر جب عراق کی لڑائی فتح کر کے واپس آئے تو کچھ زمانے خولہ بصورت اور باریک منقش کپڑے بھی لیتے آئے۔ جب اپنی والدہ کی خدمت میں حاضر ہوئے تو وہ کپڑے پیش کیے۔ (چونکہ آنکھ کی بصارت جا چکی تھی اسلئے) ہاتھ سے ٹٹول کر کپڑے کی نویسیان معلوم کیں۔ تو بہت خفا ہوئیں اور لینے سے انکار کر دیا۔ منذر پھر موٹے کپڑے لائے تو اس کو بخوشی قبول کیا۔ اور کہا بیٹے مجھے ایسے ہی کپڑے پہنایا کرو۔

سخاوت

فیاضی، اور سخاوت جو عیب کا اصلی جوہر ہے وہ ان کے مزاج میں بہت زیادہ تھی۔ اپنے بچوں کو ہمیشہ نصیحت کیا کرتی تھیں کہ اپنا مال دوسروں کے کام نہ کھانے اور ان کی مدد کرنے کے لیے ہوتا ہے نہ کہ جمع کرنے کے لیے، اگر تم اپنا مال خدا کی مخلوق پر خرچ کرنے اور غل کرو گے تو خدا بھی تم کو اپنے فضل و کرم سے محروم کر دے گا۔ تم جو کچھ صدقہ دو گے یا خرچ کئے دراصل وہی تمہارے لیے ایک اچھا ذخیرہ ہو گا۔ اور وہ ایسا ذخیرہ ہو کہ کبھی کم نہ ہو گا اور تم ضائع ہو گا۔

مجرم دین اور کمتن کحضرت صلعم نے اللہ کے نذر آتش ہونے کے بعد سے، اُس کو پانی سے ٹھنڈا کر لیا۔

جب کبھی آپ کے گھر میں کوئی بیمار ہوتا تو آپ آنحضرت صلعم کے جُنتِ مبارک کو رجو کہ حضرت عائشہ نے وفات کے وقت حضرت اسماء کو دیکھا تھا اور ہوا کو سبک پانی پلا دیتی تھیں بیمار کو شفا ہو جاتی تھی حضرت اسماء نے کئی بار حج بھی کیا ہے پہلا حج آنحضرت صلعم کے ساتھ کیا تھا۔ آنحضرت صلعم سے تقریباً پچھن حدیثیں روایت کی ہیں۔ جو صحیحین و سنن میں موجود ہیں جن لوگوں نے اُن سے روایت کی ہے اُن میں سے بعض لوگوں کے نام یہ ہیں۔

عبد اللہ بن عمرو، فاطمہ بنت النذر، ابن عباس، ابن ابی طلحہ، وہب بن کنینہ، مسلم معری وغیرہ،

آپ بڑی عقیدہ راسخ الاعتقاد، قلب کی مضبوط، نہایت بُدباز، اور بہت صابر تھیں۔

طلاق

عام کتابوں میں حضرت اسماء کو حضرت زبیر کے طلاق دینے کا حال عملاً لکھا ہے وہ بطلاق کسی نے نہیں لکھی۔ صرف ابن اثیر نے اسد الغابہ میں بتلایا ہے کہ طلاق کے دو سبب لکھے جاتے ہیں ایک تو یہ کہ حضرت اسماء بہت مسن تھیں اور کبر سنی کی وجہ سے آنکھوں کی بناٹی بھی رخصت ہو چکی تھی۔ ایسے حضرت زبیر اپنے پاس سے جدا کرنے پر مجبور ہو گئے۔

دوسرے یہ کہ دونوں کے تعلقات میں کشیدگی پیدا ہو گئی تھی جسکی بنا پر طلاق وقوع میں آئی۔ ہمارے نزدیک پہلی صورت اسلئے قابل تسلیم نہیں کہ اُس وقت اسلام کے اخلاقی عناصر تعلیم اتنے کمزور نہیں تھے کہ حضرت زبیر جیسے مقتدر رکن ملت صرف اس تصور پر طلاق دیدیتے۔ کہ وہ بوڑھی ہو گئی تھیں۔ دوسرے واقعات کے ہوتے ہوئے قیاس بھی اس طرف رہبری کرنے سے قاصر ہے چنانچہ ایک دوسرے اسباب البتہ عقل میں آیا ہے جبکہ وقوع میں آنا بالکل ممکن ہے کیونکہ حضرت زبیر نے کے مزاج میں تیزی بہت تھی اور وہ تشدد کے عادی تھے۔ باہمی مخالفت سے کشیدگی کی قوت آگئی ہوگی جو آخر میں باعث طلاق ہوئی۔

۱۔ صحیح بخاری صفحہ ۲۔ ۳۔ ۴۔ ۵۔ ۶۔ ۷۔ ۸۔ ۹۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔ ۱۰۱۔ ۱۰۲۔ ۱۰۳۔ ۱۰۴۔ ۱۰۵۔ ۱۰۶۔ ۱۰۷۔ ۱۰۸۔ ۱۰۹۔ ۱۱۰۔ ۱۱۱۔ ۱۱۲۔ ۱۱۳۔ ۱۱۴۔ ۱۱۵۔ ۱۱۶۔ ۱۱۷۔ ۱۱۸۔ ۱۱۹۔ ۱۲۰۔ ۱۲۱۔ ۱۲۲۔ ۱۲۳۔ ۱۲۴۔ ۱۲۵۔ ۱۲۶۔ ۱۲۷۔ ۱۲۸۔ ۱۲۹۔ ۱۳۰۔ ۱۳۱۔ ۱۳۲۔ ۱۳۳۔ ۱۳۴۔ ۱۳۵۔ ۱۳۶۔ ۱۳۷۔ ۱۳۸۔ ۱۳۹۔ ۱۴۰۔ ۱۴۱۔ ۱۴۲۔ ۱۴۳۔ ۱۴۴۔ ۱۴۵۔ ۱۴۶۔ ۱۴۷۔ ۱۴۸۔ ۱۴۹۔ ۱۵۰۔ ۱۵۱۔ ۱۵۲۔ ۱۵۳۔ ۱۵۴۔ ۱۵۵۔ ۱۵۶۔ ۱۵۷۔ ۱۵۸۔ ۱۵۹۔ ۱۶۰۔ ۱۶۱۔ ۱۶۲۔ ۱۶۳۔ ۱۶۴۔ ۱۶۵۔ ۱۶۶۔ ۱۶۷۔ ۱۶۸۔ ۱۶۹۔ ۱۷۰۔ ۱۷۱۔ ۱۷۲۔ ۱۷۳۔ ۱۷۴۔ ۱۷۵۔ ۱۷۶۔ ۱۷۷۔ ۱۷۸۔ ۱۷۹۔ ۱۸۰۔ ۱۸۱۔ ۱۸۲۔ ۱۸۳۔ ۱۸۴۔ ۱۸۵۔ ۱۸۶۔ ۱۸۷۔ ۱۸۸۔ ۱۸۹۔ ۱۹۰۔ ۱۹۱۔ ۱۹۲۔ ۱۹۳۔ ۱۹۴۔ ۱۹۵۔ ۱۹۶۔ ۱۹۷۔ ۱۹۸۔ ۱۹۹۔ ۲۰۰۔ ۲۰۱۔ ۲۰۲۔ ۲۰۳۔ ۲۰۴۔ ۲۰۵۔ ۲۰۶۔ ۲۰۷۔ ۲۰۸۔ ۲۰۹۔ ۲۱۰۔ ۲۱۱۔ ۲۱۲۔ ۲۱۳۔ ۲۱۴۔ ۲۱۵۔ ۲۱۶۔ ۲۱۷۔ ۲۱۸۔ ۲۱۹۔ ۲۲۰۔ ۲۲۱۔ ۲۲۲۔ ۲۲۳۔ ۲۲۴۔ ۲۲۵۔ ۲۲۶۔ ۲۲۷۔ ۲۲۸۔ ۲۲۹۔ ۲۳۰۔ ۲۳۱۔ ۲۳۲۔ ۲۳۳۔ ۲۳۴۔ ۲۳۵۔ ۲۳۶۔ ۲۳۷۔ ۲۳۸۔ ۲۳۹۔ ۲۴۰۔ ۲۴۱۔ ۲۴۲۔ ۲۴۳۔ ۲۴۴۔ ۲۴۵۔ ۲۴۶۔ ۲۴۷۔ ۲۴۸۔ ۲۴۹۔ ۲۵۰۔ ۲۵۱۔ ۲۵۲۔ ۲۵۳۔ ۲۵۴۔ ۲۵۵۔ ۲۵۶۔ ۲۵۷۔ ۲۵۸۔ ۲۵۹۔ ۲۶۰۔ ۲۶۱۔ ۲۶۲۔ ۲۶۳۔ ۲۶۴۔ ۲۶۵۔ ۲۶۶۔ ۲۶۷۔ ۲۶۸۔ ۲۶۹۔ ۲۷۰۔ ۲۷۱۔ ۲۷۲۔ ۲۷۳۔ ۲۷۴۔ ۲۷۵۔ ۲۷۶۔ ۲۷۷۔ ۲۷۸۔ ۲۷۹۔ ۲۸۰۔ ۲۸۱۔ ۲۸۲۔ ۲۸۳۔ ۲۸۴۔ ۲۸۵۔ ۲۸۶۔ ۲۸۷۔ ۲۸۸۔ ۲۸۹۔ ۲۹۰۔ ۲۹۱۔ ۲۹۲۔ ۲۹۳۔ ۲۹۴۔ ۲۹۵۔ ۲۹۶۔ ۲۹۷۔ ۲۹۸۔ ۲۹۹۔ ۳۰۰۔ ۳۰۱۔ ۳۰۲۔ ۳۰۳۔ ۳۰۴۔ ۳۰۵۔ ۳۰۶۔ ۳۰۷۔ ۳۰۸۔ ۳۰۹۔ ۳۱۰۔ ۳۱۱۔ ۳۱۲۔ ۳۱۳۔ ۳۱۴۔ ۳۱۵۔ ۳۱۶۔ ۳۱۷۔ ۳۱۸۔ ۳۱۹۔ ۳۲۰۔ ۳۲۱۔ ۳۲۲۔ ۳۲۳۔ ۳۲۴۔ ۳۲۵۔ ۳۲۶۔ ۳۲۷۔ ۳۲۸۔ ۳۲۹۔ ۳۳۰۔ ۳۳۱۔ ۳۳۲۔ ۳۳۳۔ ۳۳۴۔ ۳۳۵۔ ۳۳۶۔ ۳۳۷۔ ۳۳۸۔ ۳۳۹۔ ۳۴۰۔ ۳۴۱۔ ۳۴۲۔ ۳۴۳۔ ۳۴۴۔ ۳۴۵۔ ۳۴۶۔ ۳۴۷۔ ۳۴۸۔ ۳۴۹۔ ۳۵۰۔ ۳۵۱۔ ۳۵۲۔ ۳۵۳۔ ۳۵۴۔ ۳۵۵۔ ۳۵۶۔ ۳۵۷۔ ۳۵۸۔ ۳۵۹۔ ۳۶۰۔ ۳۶۱۔ ۳۶۲۔ ۳۶۳۔ ۳۶۴۔ ۳۶۵۔ ۳۶۶۔ ۳۶۷۔ ۳۶۸۔ ۳۶۹۔ ۳۷۰۔ ۳۷۱۔ ۳۷۲۔ ۳۷۳۔ ۳۷۴۔ ۳۷۵۔ ۳۷۶۔ ۳۷۷۔ ۳۷۸۔ ۳۷۹۔ ۳۸۰۔ ۳۸۱۔ ۳۸۲۔ ۳۸۳۔ ۳۸۴۔ ۳۸۵۔ ۳۸۶۔ ۳۸۷۔ ۳۸۸۔ ۳۸۹۔ ۳۹۰۔ ۳۹۱۔ ۳۹۲۔ ۳۹۳۔ ۳۹۴۔ ۳۹۵۔ ۳۹۶۔ ۳۹۷۔ ۳۹۸۔ ۳۹۹۔ ۴۰۰۔ ۴۰۱۔ ۴۰۲۔ ۴۰۳۔ ۴۰۴۔ ۴۰۵۔ ۴۰۶۔ ۴۰۷۔ ۴۰۸۔ ۴۰۹۔ ۴۱۰۔ ۴۱۱۔ ۴۱۲۔ ۴۱۳۔ ۴۱۴۔ ۴۱۵۔ ۴۱۶۔ ۴۱۷۔ ۴۱۸۔ ۴۱۹۔ ۴۲۰۔ ۴۲۱۔ ۴۲۲۔ ۴۲۳۔ ۴۲۴۔ ۴۲۵۔ ۴۲۶۔ ۴۲۷۔ ۴۲۸۔ ۴۲۹۔ ۴۳۰۔ ۴۳۱۔ ۴۳۲۔ ۴۳۳۔ ۴۳۴۔ ۴۳۵۔ ۴۳۶۔ ۴۳۷۔ ۴۳۸۔ ۴۳۹۔ ۴۴۰۔ ۴۴۱۔ ۴۴۲۔ ۴۴۳۔ ۴۴۴۔ ۴۴۵۔ ۴۴۶۔ ۴۴۷۔ ۴۴۸۔ ۴۴۹۔ ۴۵۰۔ ۴۵۱۔ ۴۵۲۔ ۴۵۳۔ ۴۵۴۔ ۴۵۵۔ ۴۵۶۔ ۴۵۷۔ ۴۵۸۔ ۴۵۹۔ ۴۶۰۔ ۴۶۱۔ ۴۶۲۔ ۴۶۳۔ ۴۶۴۔ ۴۶۵۔ ۴۶۶۔ ۴۶۷۔ ۴۶۸۔ ۴۶۹۔ ۴۷۰۔ ۴۷۱۔ ۴۷۲۔ ۴۷۳۔ ۴۷۴۔ ۴۷۵۔ ۴۷۶۔ ۴۷۷۔ ۴۷۸۔ ۴۷۹۔ ۴۸۰۔ ۴۸۱۔ ۴۸۲۔ ۴۸۳۔ ۴۸۴۔ ۴۸۵۔ ۴۸۶۔ ۴۸۷۔ ۴۸۸۔ ۴۸۹۔ ۴۹۰۔ ۴۹۱۔ ۴۹۲۔ ۴۹۳۔ ۴۹۴۔ ۴۹۵۔ ۴۹۶۔ ۴۹۷۔ ۴۹۸۔ ۴۹۹۔ ۵۰۰۔ ۵۰۱۔ ۵۰۲۔ ۵۰۳۔ ۵۰۴۔ ۵۰۵۔ ۵۰۶۔ ۵۰۷۔ ۵۰۸۔ ۵۰۹۔ ۵۱۰۔ ۵۱۱۔ ۵۱۲۔ ۵۱۳۔ ۵۱۴۔ ۵۱۵۔ ۵۱۶۔ ۵۱۷۔ ۵۱۸۔ ۵۱۹۔ ۵۲۰۔ ۵۲۱۔ ۵۲۲۔ ۵۲۳۔ ۵۲۴۔ ۵۲۵۔ ۵۲۶۔ ۵۲۷۔ ۵۲۸۔ ۵۲۹۔ ۵۳۰۔ ۵۳۱۔ ۵۳۲۔ ۵۳۳۔ ۵۳۴۔ ۵۳۵۔ ۵۳۶۔ ۵۳۷۔ ۵۳۸۔ ۵۳۹۔ ۵۴۰۔ ۵۴۱۔ ۵۴۲۔ ۵۴۳۔ ۵۴۴۔ ۵۴۵۔ ۵۴۶۔ ۵۴۷۔ ۵۴۸۔ ۵۴۹۔ ۵۵۰۔ ۵۵۱۔ ۵۵۲۔ ۵۵۳۔ ۵۵۴۔ ۵۵۵۔ ۵۵۶۔ ۵۵۷۔ ۵۵۸۔ ۵۵۹۔ ۵۶۰۔ ۵۶۱۔ ۵۶۲۔ ۵۶۳۔ ۵۶۴۔ ۵۶۵۔ ۵۶۶۔ ۵۶۷۔ ۵۶۸۔ ۵۶۹۔ ۵۷۰۔ ۵۷۱۔ ۵۷۲۔ ۵۷۳۔ ۵۷۴۔ ۵۷۵۔ ۵۷۶۔ ۵۷۷۔ ۵۷۸۔ ۵۷۹۔ ۵۸۰۔ ۵۸۱۔ ۵۸۲۔ ۵۸۳۔ ۵۸۴۔ ۵۸۵۔ ۵۸۶۔ ۵۸۷۔ ۵۸۸۔ ۵۸۹۔ ۵۹۰۔ ۵۹۱۔ ۵۹۲۔ ۵۹۳۔ ۵۹۴۔ ۵۹۵۔ ۵۹۶۔ ۵۹۷۔ ۵۹۸۔ ۵۹۹۔ ۶۰۰۔ ۶۰۱۔ ۶۰۲۔ ۶۰۳۔ ۶۰۴۔ ۶۰۵۔ ۶۰۶۔ ۶۰۷۔ ۶۰۸۔ ۶۰۹۔ ۶۱۰۔ ۶۱۱۔ ۶۱۲۔ ۶۱۳۔ ۶۱۴۔ ۶۱۵۔ ۶۱۶۔ ۶۱۷۔ ۶۱۸۔ ۶۱۹۔ ۶۲۰۔ ۶۲۱۔ ۶۲۲۔ ۶۲۳۔ ۶۲۴۔ ۶۲۵۔ ۶۲۶۔ ۶۲۷۔ ۶۲۸۔ ۶۲۹۔ ۶۳۰۔ ۶۳۱۔ ۶۳۲۔ ۶۳۳۔ ۶۳۴۔ ۶۳۵۔ ۶۳۶۔ ۶۳۷۔ ۶۳۸۔ ۶۳۹۔ ۶۴۰۔ ۶۴۱۔ ۶۴۲۔ ۶۴۳۔ ۶۴۴۔ ۶۴۵۔ ۶۴۶۔ ۶۴۷۔ ۶۴۸۔ ۶۴۹۔ ۶۵۰۔ ۶۵۱۔ ۶۵۲۔ ۶۵۳۔ ۶۵۴۔ ۶۵۵۔ ۶۵۶۔ ۶۵۷۔ ۶۵۸۔ ۶۵۹۔ ۶۶۰۔ ۶۶۱۔ ۶۶۲۔ ۶۶۳۔ ۶۶۴۔ ۶۶۵۔ ۶۶۶۔ ۶۶۷۔ ۶۶۸۔ ۶۶۹۔ ۶۷۰۔ ۶۷۱۔ ۶۷۲۔ ۶۷۳۔ ۶۷۴۔ ۶۷۵۔ ۶۷۶۔ ۶۷۷۔ ۶۷۸۔ ۶۷۹۔ ۶۸۰۔ ۶۸۱۔ ۶۸۲۔ ۶۸۳۔ ۶۸۴۔ ۶۸۵۔ ۶۸۶۔ ۶۸۷۔ ۶۸۸۔ ۶۸۹۔ ۶۹۰۔ ۶۹۱۔ ۶۹۲۔ ۶۹۳۔ ۶۹۴۔ ۶۹۵۔ ۶۹۶۔ ۶۹۷۔ ۶۹۸۔ ۶۹۹۔ ۷۰۰۔ ۷۰۱۔ ۷۰۲۔ ۷۰۳۔ ۷۰۴۔ ۷۰۵۔ ۷۰۶۔ ۷۰۷۔ ۷۰۸۔ ۷۰۹۔ ۷۱۰۔ ۷۱۱۔ ۷۱۲۔ ۷۱۳۔ ۷۱۴۔ ۷۱۵۔ ۷۱۶۔ ۷۱۷۔ ۷۱۸۔ ۷۱۹۔ ۷۲۰۔ ۷۲۱۔ ۷۲۲۔ ۷۲۳۔ ۷۲۴۔ ۷۲۵۔ ۷۲۶۔ ۷۲۷۔ ۷۲۸۔ ۷۲۹۔ ۷۳۰۔ ۷۳۱۔ ۷۳۲۔ ۷۳۳۔ ۷۳۴۔ ۷۳۵۔ ۷۳۶۔ ۷۳۷۔ ۷۳۸۔ ۷۳۹۔ ۷۴۰۔ ۷۴۱۔ ۷۴۲۔ ۷۴۳۔ ۷۴۴۔ ۷۴۵۔ ۷۴۶۔ ۷۴۷۔ ۷۴۸۔ ۷۴۹۔ ۷۵۰۔ ۷۵۱۔ ۷۵۲۔ ۷۵۳۔ ۷۵۴۔ ۷۵۵۔ ۷۵۶۔ ۷۵۷۔ ۷۵۸۔ ۷۵۹۔ ۷۶۰۔ ۷۶۱۔ ۷۶۲۔ ۷۶۳۔ ۷۶۴۔ ۷۶۵۔ ۷۶۶۔ ۷۶۷۔ ۷۶۸۔ ۷۶۹۔ ۷۷۰۔ ۷۷۱۔ ۷۷۲۔ ۷۷۳۔ ۷۷۴۔ ۷۷۵۔ ۷۷۶۔ ۷۷۷۔ ۷۷۸۔ ۷۷۹۔ ۷۸۰۔ ۷۸۱۔ ۷۸۲۔ ۷۸۳۔ ۷۸۴۔ ۷۸۵۔ ۷۸۶۔ ۷۸۷۔ ۷۸۸۔ ۷۸۹۔ ۷۹۰۔ ۷۹۱۔ ۷۹۲۔ ۷۹۳۔ ۷۹۴۔ ۷۹۵۔ ۷۹۶۔ ۷۹۷۔ ۷۹۸۔ ۷۹۹۔ ۸۰۰۔ ۸۰۱۔ ۸۰۲۔ ۸۰۳۔ ۸۰۴۔ ۸۰۵۔ ۸۰۶۔ ۸۰۷۔ ۸۰۸۔ ۸۰۹۔ ۸۱۰۔ ۸۱۱۔ ۸۱۲۔ ۸۱۳۔ ۸۱۴۔ ۸۱۵۔ ۸۱۶۔ ۸۱۷۔ ۸۱۸۔ ۸۱۹۔ ۸۲۰۔ ۸۲۱۔ ۸۲۲۔ ۸۲۳۔ ۸۲۴۔ ۸۲۵۔ ۸۲۶۔ ۸۲۷۔ ۸۲۸۔ ۸۲۹۔ ۸۳۰۔ ۸۳۱۔ ۸۳۲۔ ۸۳۳۔ ۸۳۴۔ ۸۳۵۔ ۸۳۶۔ ۸۳۷۔ ۸۳۸۔ ۸۳۹۔ ۸۴۰۔ ۸۴۱۔ ۸۴۲۔ ۸۴۳۔ ۸۴۴۔ ۸۴۵۔ ۸۴۶۔ ۸۴۷۔ ۸۴۸۔ ۸۴۹۔ ۸۵۰۔ ۸۵۱۔ ۸۵۲۔ ۸۵۳۔ ۸۵۴۔ ۸۵۵۔ ۸۵۶۔ ۸۵۷۔ ۸۵۸۔ ۸۵۹۔ ۸۶۰۔ ۸۶۱۔ ۸۶۲۔ ۸۶۳۔ ۸۶۴۔ ۸۶۵۔ ۸۶۶۔ ۸۶۷۔ ۸۶۸۔ ۸۶۹۔ ۸۷۰۔ ۸۷۱۔ ۸۷۲۔ ۸۷۳۔ ۸۷۴۔ ۸۷۵۔ ۸۷۶۔ ۸۷۷۔ ۸۷۸۔ ۸۷۹۔ ۸۸۰۔ ۸۸۱۔ ۸۸۲۔ ۸۸۳۔ ۸۸۴۔ ۸۸۵۔ ۸۸۶۔ ۸۸۷۔ ۸۸۸۔ ۸۸۹۔ ۸۹۰۔ ۸۹۱۔ ۸۹۲۔ ۸۹۳۔ ۸۹۴۔ ۸۹۵۔ ۸۹۶۔ ۸۹۷۔ ۸۹۸۔ ۸۹۹۔ ۹۰۰۔ ۹۰۱۔ ۹۰۲۔ ۹۰۳۔ ۹۰۴۔ ۹۰۵۔ ۹۰۶۔ ۹۰۷۔ ۹۰۸۔ ۹۰۹۔ ۹۱۰۔ ۹۱۱۔ ۹۱۲۔ ۹۱۳۔ ۹۱۴۔ ۹۱۵۔ ۹۱۶۔ ۹۱۷۔ ۹۱۸۔ ۹۱۹۔ ۹۲۰۔ ۹۲۱۔ ۹۲۲۔ ۹۲۳۔ ۹۲۴۔ ۹۲۵۔ ۹۲۶۔ ۹۲۷۔ ۹۲۸۔ ۹۲۹۔ ۹۳۰۔ ۹۳۱۔ ۹۳۲۔ ۹۳۳۔ ۹۳۴۔ ۹۳۵۔ ۹۳۶۔ ۹۳۷۔ ۹۳۸۔ ۹۳۹۔ ۹۴۰۔ ۹۴۱۔ ۹۴۲۔ ۹۴۳۔ ۹۴۴۔ ۹۴۵۔ ۹۴۶۔ ۹۴۷۔ ۹۴۸۔ ۹۴۹۔ ۹۵۰۔ ۹۵۱۔ ۹۵۲۔ ۹۵۳۔ ۹۵۴۔ ۹۵۵۔ ۹۵۶۔ ۹۵۷۔ ۹۵۸۔ ۹۵۹۔ ۹۶۰۔ ۹۶۱۔ ۹۶۲۔ ۹۶۳۔ ۹۶۴۔ ۹۶۵۔ ۹۶۶۔ ۹۶۷۔ ۹۶۸۔ ۹۶۹۔ ۹۷۰۔ ۹۷۱۔ ۹۷۲۔ ۹۷۳۔ ۹۷۴۔ ۹۷۵۔ ۹۷۶۔ ۹۷۷۔ ۹۷۸۔ ۹۷۹۔ ۹۸۰۔ ۹۸۱۔ ۹۸۲۔ ۹۸۳۔ ۹۸۴۔ ۹۸۵۔ ۹۸۶۔ ۹۸۷۔ ۹۸۸۔ ۹۸۹۔ ۹۹۰۔ ۹۹۱۔ ۹۹۲۔ ۹۹۳۔ ۹۹۴۔ ۹۹۵۔ ۹۹۶۔ ۹۹۷۔ ۹۹۸۔ ۹۹۹۔ ۱۰۰۰۔

روایت اور ایسا دروڑوں اور لوگوں میں پھیلنے لگا۔ اس کے علاوہ

ابن اثیر کے اس بیان سے بھی ہمارے خیال کی تائید ہوتی ہے وہ کہ ایک مرتبہ کسی بات پر حضرت زبیر
حضرت اسما پر غصا ہونے بیان تک کہ زد و کوب کی لذت پہنچی حضرت اسما نے بیٹے عبد اللہ سے
مدد چاہی۔ حضرت زبیر نے ان کو آتے ہوئے دیکھا تو کہا کہ اگر تم یہاں آؤ گے تو تمہاری ماں کو
طلاق سے عبد اللہ نے کہا کہ آپ میری ماں کو نشانہ قسم بناتے ہیں یہ کہتے ہوئے آئے
اور اپنی ماں کو ان کے پنجہ سے چھوڑ آیا۔

اس طلاق کے بعد حضرت اسما اپنے صاحبزادے عبد اللہ سے پاس چلی آئیں اور دین رہنے لگیں
عبد اللہ جیسا فرما رہا تھا وہ بھی بہت مشکل ہے وہ اپنی بوڑھی ماں کی بہت اطاعت کرتے تھے
اور ان کی فرمانبرداری کو اپنے مقاصد کی بجلی تھتے تھے۔

بہادری و اخلاقی جرات اور صبر جن طرح سرزمین عرب کی خصوصیت ہے کہ اسکا بچہ
استقلال کی بہترین مثال ہے۔
بھی ان لوگوں کی مخصوص جبلت ہے اور حقیقتاً سخاوت
و شجاعت کا دامن چوٹی کا ساتھ ہی لگے فیاضی لازمہ دلیری ہے۔

حضرت اسما جہان سخاوت میں بہت کم اپنی مثال رکھتی تھیں دلیری و شجاعت بھی اُنہیں
کوٹ کوٹ کر چھری تھی۔ سعد بن عاص کے زمانہ حکومت میں مدینہ منورہ میں فتنہ و فساد برپا ہوا اور
بہت بد امنی پھیل گئی جو ریاں ہونے لگیں تو حضرت اسما ایک خنجر سرہانے رکھ کر سویا کرتی تھیں۔
لوگوں نے پوچھا کہ آپ ایسا کیوں کرتی ہیں، کہا جب کوئی جوڑائی لگا مجھ پر حملہ کرے گا تو میں اسکا
پرے چاک کر دوں گی۔

حضرت عبد اللہ جب سن شعور کو پہنچے تو فضائل اخلاق کا پیکر مجسم تھے اور کیوں نہوتے
آپ کی بیدار نشانی حضرت صلعم کے عہد مبارک اور عہد اسلام میں ہوئی یہی نیا کم سعادت ہی۔ دوسرے
آنحضرت صلعم نے آپ کو گود میں لیا اور اپنے دست مبارک سے گلہ دی اور دعا سے سرفراز
فرمایا پھر بھی آپ جامع صفات نہ ہوتے تو کون ہوتا۔ ادھر آپ ۶۶ھ میں عراق عرب کے

خليفة ہوئے اور سلطنت بوسنیہ کا سربراہ بن گئے اور وہیں سے واپس چھیلانے پر تل آیا اور
 فقہ و فساد برپا کرنے لگا بعد ہا لوگ اس ظم کردہ راہ کی بیعت قبول کر رہے تھے آپ نے
 اس کی بیعت سے انکار کر دیا۔ مکہ کو اپنا مادی وطن بنا لیا اور وہیں سے اپنی خلافت کی صد بلند
 کی چونکہ پھر متنفس آپ کی عظمت، شوکت، جلالت حق کوئی، اور سلامت روی کا معرفت تھا
 اس لیے سب نے آپ کی دعوت خلافت پر لبیک کہا اور جوق در جوق حلقہ بگوش بیعت ہوئے
 بعد میں جب عبد الملک بن مروان نے عنان حکومت اپنے ہاتھ میں لی تو عبد الملک بن مروان
 کے وزیر حجاج نے آپ سے مقابلہ کا ہتھیہ کیا اور فوج لیکر حطہ صافی کی کیم ذی الحجہ ۶۰
 میں مکہ کا محاصرہ کیا چھ مہینے تک براہ جنگ ہوتی رہی جب زسد بند ہو گئی اور حضرت عبد الملک
 کے معین مددگار محاصرہ کی تنگیوں سے بھاگ نکلے اور محوڑے آدمی رہ گئے تو آپ اپنی
 والدہ محترمہ حضرت اسماء کے پاس آئے اور عرض کیا یا اُمّی وفاداروں کی بیوفائی اور باقی ماندگان
 کی بھیری سے پریشان ہوں میری سچ میں نہیں آتا کہ کیا کروں اگر آپ کی رائے ہو تو امانت
 قبول کروں کیونکہ اس حدیث میں ممکن ہے کہ حجاج اور اسکے ہمراہیوں سے جو کچھ چاہوں
 وہی ہو جائے چونکہ حضرت اسماء بہت دلیر اور راسخ الاعتقاد اور جان نثار اسلام
 و فدائے ملت تھیں اس لیے اپنے جواب دیا کہ اے میری زندگی میں اپنی مصلحت خود سمجھ سکتے ہو
 تمہیں اگر اپنے حق و صداقت پر کامل ہونے کا یقین ہو تو تم کو ثابت قدم رہنا چاہیے، اور
 صبر و استقلال پر کار بند رہنا چاہیے مردوں کی طرح لڑو اور ذلت کی کوئی بات جان کے
 خوف میں اگر ہرگز نہ درشت کرو و عزت کیساتھ تلو اٹھانا ذلت اور رسوائی کے ساتھ
 دنیا کی تمام نعمتوں کا مزہ چکھنے سے زیادہ بہتر ہے۔

اگر تم جام شہادت پیو گے تو مجھے خوشی ہوگی اگر تم دنیا کی بے شاتی کے خواہشمند ہو
 تو تم سے بڑھ کر کون شخص بڑا ہو گا کہ خود بھی بڑا بننے ہو اور خلق خدا کو بھی ہلاکت و قہر نہلت میں
 ڈالتے ہو اگر تم یہ سمجھتے ہو کہ میں تمنا ہوں اور بجز اطاعت کوئی چارہ نہیں تو یہ روش تشریفوں
 کی نہیں تم کب تک زندہ رہو گے ایک دن مرنا ضروری ہے اور دو کلمہ **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ**
 میں کلام نہیں تو یہی بہتر ہے کہ نیک نام مرد نا کہ مجھے مسرت کا موقع ملے حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ

محترمہ کی یہ زین نصیبت سزا کا حکم کیا کرتا ہے۔ اس کے عذاب دینگے
 حضرت اسمان نے کہا بیٹا جو کچھ تم نے اپنا خیال ظاہر کیا وہ بیشک ٹھیک ہے لیکن جب لوگ بکری کو
 ذبح کر ڈالیں پھر خواہ اُس کا پوست نکالیں خواہ قمیمہ کریں بکری کو کوئی اذیت نہیں پہنچتی
 اُس کے بعد حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ محترمہ کے ہاتھوں کو بوسہ دیا اور کہا درحقیقت میرا بھی
 یہی خیال ہے کہ میں حق کے آگے دنیا کو بیچ سمجھتا ہوں اور یہ کام میں نے محض دین کے استحکام
 کے لیے کیا ہے اور اب میں آج ضرور لڑ کر شہادت حاصل کروں گا۔ لیکن ایسا نہ ہو کہ آپ کچھ
 افسوس کریں اتنا آج تک آپ کے بیٹے نے کوئی فسق و فجور نہیں کیا اور احکام شریعت کے
 اجرا میں عہد غلطی نہیں کی اور نہ عمال کے ظلم و ستم سے خوش ہوا پھر آسمان کی طرف نظر اٹھا کر
 کہا دو بار اَللّٰهُمَّ اَنْتَ خَيْرُ مَا جَانَتَا ہے جو کچھ میں نے اپنی والدہ سے کہا ہے وہ ترک یہ نفس کے لیے نہیں
 کہا بلکہ محض اُن کی تسلی و تشفی کے لیے کہا ہے تاکہ وہ اس حال کو دیکھ کر متاسف نہ ہوں حضرت اسمان
 نے فرمایا اے فرزند مجھے امید ہے کہ میرا صبر تیرے حق میں ایک عظیم النظیر صبر ہو گا اگر تیرے
 سامنے ہلاک ہوا تو میرے اجر کا باعث ہو گا اور تجیاب ہو تو میرے لیے وجہ مسرت و شکر گزار ہی
 ہو گا بسم اللہ آگے بڑھو مال کا رد دیکھو اُس کے بعد حضرت عبداللہ نے اپنی والدہ ماجدہ سے
 دعا لے کر حیر کی التجا کی اور زرہ پہنکر ماں کو آخری صورت دکھانے کے لیے آئے۔

حضرت اسمان زانیسا تھیں) جب نصیحت کرنے کے لیے حضرت عبداللہ کو گلے لگانے لگیں
 تو ہاتھ میں زرہ محسوس ہوئی بولیں عبداللہ جو لوگ شہادت کے مشتاق ہوتے ہیں۔ وہ زرہ
 جوشن کو بالائے طاق رکھتے ہیں حضرت عبداللہ نے کہا میں نے آپ کے اطمینان
 کے لیے پہنی ہے فرمایا مجھے زرہ سے اطمینان نہ ہوگا دامن کمر سے باندھو اور عملہ کرو حضرت عبداللہ
 نے ایسا ہی کیا اور یہ رجز یہ شعر۔

اِنَّ اِذَا اَحْرَبَ لَوْ مِ اَصْبَرْتُ وَاَنْتَا لِحَرْبِ لَوْمَةِ الْحَرْبِ وَاِذَا بَعْضُهُمْ لِحَرْبِ
 لَوْمَةِ يَنْكُرُ وَاِذَا بَعْضُهُمْ لِحَرْبِ لَوْمَةِ يَنْكُرُ وَاِذَا بَعْضُهُمْ لِحَرْبِ لَوْمَةِ يَنْكُرُ

شہادت کے بعد حجاج نے حضرت عبداللہ کی نقش جوں پر لکھا دی تین دن گزرنے کے بعد

حضرت اسماعیلؑ اپنی کنیز کے ساتھ امین بخش کو دکھیا کہ انہی کلمی ہوئی ہے یہ درود ناک نظارہ دکھیا اور نہایت صبر استقلال سے کام لیکر لکھا گیا ابھی وہ وقت نہیں آیا کہ یہ شہسوار اسلام و فدا کے ملت گھوڑے پر سے اترے۔

رہت گویں صداقت بیانی حضرت اسماعیلؑ کا خاص شہادہ تھا بالخصوص حجاج بن یوسف جیسے ظالم و جفاکار کے مقابلہ میں انکا حق بیانی پر قائم رہنا قابل فخر و توصیف ہے حقیقت میں جرأت و بہادری کے ایسے شاندار کارنامے عورتوں میں ایسی ہی فرشتہ صفت اور فداکار خاتون کی بدلت صفات تاریخ میں نظر آسکتے ہیں اور زمانیکہ جو فساد ہو چکا ہے حضرت عبد اللہؑ کی شہادت کے بعد حجاج حضرت اسماعیلؑ کے پاس آیا اور حسب میل گفتگو ہوئی۔

حجاج تمہارے لڑکے عبد اللہؑ نے خدا کے گھر میں میری، امان، بھیلایا تھا ایسے اللہ تعالیٰ نے آپ کو کھلیا ہے شہید بنا دیا گیا
حضرت اسماعیلؑ (نور اذنان) سکن جواب دیا تو چھوٹا ہی میرا لڑکا ملدہ تھا بڑا صاحب نام شہید ہے، پرہیزگار، عبادت گزار اور ان باب کا فرمانبردار لڑکا تھا مگر میں نے اسے حضرت مسلم سے یہ حدیث سنی ہے کہ قبیلہ لقیف سے دوا دی پیدا ہوئے جن میں سے پہلا دوسرے سے بدتر ہو گا ایک کذاب مختار لقیف ہے، اسکو تو دکھیا چکی اور ظالم تو ہو چکا اب تک بکھری ہوئی ہے۔
حجاج آپ کے اس بے ہراس اور تلخ جواب سے جل گیا اور پیچ تباہ کھا کر خاموش ہو رہا۔

ایک دوسری روایت سے یہ واقعہ بھی ثابت ہے جو حضرت اسماعیلؑ کی دلیری و جرأت پر دال ہے جب حجاج نے اسماعیلؑ سے کہا کہ میں نے تمہارے بیٹے کیساتھ کیا سلوک کیا تو اپنے جواب دیا کہ تو نے میرے بیٹے کی دنیا اور اپنی آخرت خراب کی اور فرمایا میں نے سنا ہے کہ تو میرے بیٹے کو طرز ابن ناسا العظا میں لکھا تھا بیشک میں رسول اللہؐ سے علم اور اپنے والد ابو بکرؓ کا کھانا ناطق سے بانزھا تھا لیکن میں نے یہ حدیث بھی سنی ہے کہ نقیث (قبیلہ کے نام سے ایک کذاب اور ایک ظالم پیدا ہو گا کذاب کو دکھیا چکی ہوں اور ظالم تو ہے حجاج اس حدیث کو سن کر متاثر ہوا اور میرے اٹھ کھڑا ہوا چند دنوں کے بعد عبد اللہ بن عمرؓ کے حکم سے وہ نقش حججوں سے اتاری گئی۔

حضرت اسماعیلؑ نے منگو اور غسل دلوایا غسل کے جوڑ جوڑ الگ ہو گئے تھے غسل دیتے وقت بڑی دقت ہوئی لیکن یہ عجزت ناک منظر بھی حضرت اسماعیلؑ نے دیکھا اور بہت صابر و شاکر رہیں۔

حضرت اسماعیلؑ کا باوجود متواضع اور سنگ اللزاج ہونے کے اپنی بہن حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کی طرح بے انتہا خود کو حق تعالیٰ چنانچہ بیان مذکورہ بالا سے واضح ہو گیا کہ آپ کی خودداری حجاج کے کہہ کر سخت کیا تھا کیسا دہشی سلوک کرتی تھی
وفات حضرت اسماعیلؑ نے لایزال کی بارگاہ میں عامانگا کرتی تھیں کہ جب تک میں عبد اللہؑ کی نعش نہ دیکھوں

